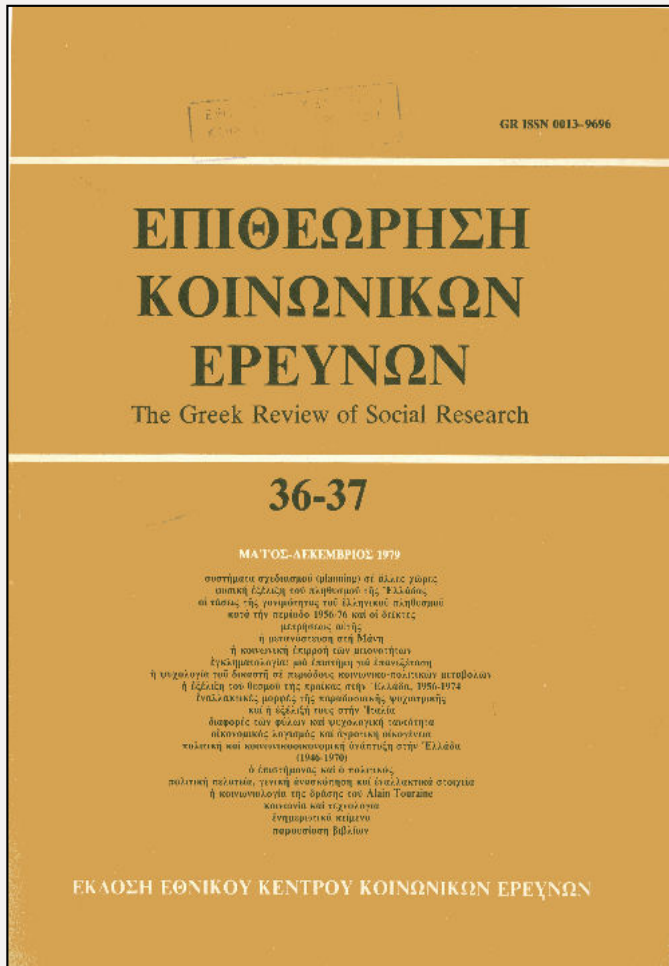

Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών

Τομ. 36, 1979

Πολιτική πελατεία: Γενική ανασκόπηση και εναλλακτικά στοιχεία

Δρίτσα Μαργαρίτα

<https://doi.org/10.12681/grsr.466>

Copyright © 1979 Μαργαρίτα Δρίτσα

To cite this article:

Δρίτσα, Μ. (1979). Πολιτική πελατεία: Γενική ανασκόπηση και εναλλακτικά στοιχεία. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 36(36-37), 402-426. doi:<https://doi.org/10.12681/grsr.466>

πολιτική πελατεία: γενική ανασκόπηση καί έναλλακτικά στοιχεία

τῆς
Μαργαρίτας Δρίτσα

Τό ἄρθρο αὐτό ἀποτελεῖ περίληψη, σέ με-
τάφραση, ἐργασίας γιά τήν ἀπόκτηση πτυ-
χίου Master of Science Πολιτικῆς Ἐπιστή-
μης καί Κοινωνιολογίας ἀπό τό Πανεπι-
στήμιο τοῦ Λονδίνου, London School of E-
conomics and Political Science.

Οἱ σχέσεις πατρωνίας ἢ πολιτικῆς πελατείας
χρησιμοποιήθηκαν ἐπανελημμένα στό παρελθόν
γιά τήν ἀνάλυση τῶν δυτικῶν κοινωνιῶν. Μέ τό νέο
ἐνδιαφέρον γιά τίς ἀναπτυσσόμενες χῶρες, ἡ μελέ-
τη τῆς πολιτικῆς πελατείας ἐπανῆλθε στό προσκή-
νιο. Ἐνῶ παλαιότερα ἦταν τό ἀποκλειστικό ἀντι-
κείμενο ἀνθρωπολογικῶν ἀναλύσεων καί ἀποτε-
λοῦσε σχεδόν πάντα χαρακτηριστικό ἀπομονωμέ-
νων καί μικρῶν κοινωνιῶν, φυλῶν ἢ κοινοτήτων,
ἀργότερα ἡ πατρωνία θεωρήθηκε χαρακτηριστικό
τῆς σύγχρονης πολιτικῆς. Ἔτσι, πολιτικοί ἐπιστή-
μονες καί κοινωνιολόγοι ἀσχολήθηκαν κι αὐτοί
προσπαθώντας ν' ἀναλύσουν ὀλόκληρα κοινωνικά
συστήματα σάν συστήματα πελατείας. Ἄλλοι πάλι
θεώρησαν τήν πολιτική πελατεία σάν συνειδητή
στρατηγική διαφόρων ομάδων ἢ τό ἀθέλητο ἀποτέ-
λεσμα διαφόρων πολιτικῶν ἐνεργειῶν ἡγετικῶν ὀ-
μάδων ἢ καί τοῦ Κράτους, σάν ἰδιαίτερο τρόπο ἐν-
σωμάτωσης τῶν μαζῶν στό πολιτικό σύστημα.

Στή φιλολογία τῆς ἀνάπτυξης ἡ ἔννοια τῆς πολι-
τικῆς πελατείας χρησιμοποιήθηκε σάν ἐργαλεῖο γιά
τή σύγκριση πολιτικῶν συστημάτων. Ἡ φιλολογία
τῆς ἀνάπτυξης ἦταν σέ μεγάλο μέρος ἀποτέλεσμα
τῆς ἀποαποικιοποίησης μετά τό Δεύτερο Παγκό-
σμιο Πόλεμο καί τοῦ ἐνδιαφέροντος πού ἐκδηλώ-
θηκε σχετικά μέ τήν ἀνάπτυξη τῶν μέχρι τότε ἀποι-
κιῶν. Ἡ κυριότερη θεώρηση καί μέθοδος ἀνάλυ-
σης καθώς καί βάση γιά τήν πρόταση λύσεων ἦταν
ἡ νεο-ἐξελικτική θεωρία (neo-evolutionism) πού βα-
σιζέται στίς ἀρχές τῆς δομολειτουργικῆς (structural-
functionalism).

Ἡ κοινωνιολογία τοῦ 19ου αἰῶνα δάνεισε τίς ἔν-
νοιες τῶν διχοτομικῶν ἰδανικῶν τύπων πάνω στοῦς
ὁποίους προστέθηκαν ἀργότερα ἔννοιες, ὅπως οἱ
«πρότυπες μεταβλητές» τοῦ Parsons (pattern varia-
bles). Ἔτσι, ὑπάρχουν δύο πόλοι στά ἄκρα ἐνός ἄ-
ξονα, ὁ «παραδοσιακός» καί ὁ «σύγχρονος», καί
ὑποτίθεται ὅτι ἡ κοινωνική ἀλλαγή συντελεῖται μέ
τή βαθμιαία διαφοροποίηση τῶν θεσμῶν καί τήν ὀ-
λοκλήρωση τοῦ κοινωνικοῦ συστήματος. Πάνω
στόν ἄξονα μετρίεται ἡ πρόοδος ἀνάλογα μέ τό πό-
σο τό «σύγχρονο» ἐπιβάλλεται σέ βάρος τοῦ «πα-
ραδοσιακοῦ».

Ὁ ἐκσυγχρονισμός θεωρεῖται σάν καθολική δια-
δικασία πού βασίζεται στήν ὑπαρξη ἀποτελεσματι-
κῶν οἰκονομικῶν κινήτρων ἢ στήν ψυχολογική ἀ-
νάγκη πραγματοποίησης στόχων. Καί στίς δύο πε-
ριπτώσεις τονίζεται ὁ ρόλος τῶν ἡγετικῶν ομάδων
πού θά προκαλέσουν τόν ἐκσυγχρονισμό. Ἡ θεω-
ρία συνεπάγεται ὅτι οἱ κυρίαρχες ἀξίες τῶν ὑπανα-
πτύκτων χωρῶν εἶναι ἀντιθετικές πρὸς τόν ὀρθολο-
γιστικό ἐπιχειρηματικό προσανατολισμό (πού ὑ-
πῆρξε, γιά παράδειγμα, στή Δύση) καί πού δη-
μιουργεῖ τίς προϋποθέσεις γιά ἐκσυγχρονισμό. Ἡ

πολιτική που προτείνεται συνίσταται κυρίως στην αντικατάσταση των παραδοσιακών αξιών με σύγχρονες μετά την προηγούμενη αντικατάσταση των παραδοσιακών ήγετικών ομάδων από σύγχρονες. Ο επιχειρηματικός προσανατολισμός εξ άλλου συνεπάγεται και την τελική εκβιομηχάνιση με σκοπό την υποκατάσταση των εισαγωγών από τοπικά παραγόμενα προϊόντα.

Αντιδρώντας σ' αυτή την άποψη, οί νεομαρξιστές πρόσφεραν ένα εναλλακτικό τρόπο ανάλυσης που τονίζει και προσπαθεί να εξηγήσει την υπανάπτυξη παρά την ανάπτυξη εξετάζοντας τις σχέσεις ανάμεσα στις υπανάπτυκτες και τις αναπτυγμένες βιομηχανικές χώρες, και επομένως αναλύοντας ολόκληρο το διεθνές καπιταλιστικό σύστημα. Σύμφωνα μ' αυτή την άποψη, η εκβιομηχάνιση και υποκατάσταση των εισαγωγών δεν βοηθά τα αναπτυσσόμενα κράτη· μάλλον, η ανάπτυξή τους ακολουθεί ένα δρόμο ριζικά διαφορετικό απ' εκείνο που ακολουθήσαν τα αναπτυγμένα σήμερα κράτη. Επίσης, οί αλλαγές που σημειώνονται συμβάλλουν στον περαιτέρω πλουτισμό μιάς μικρής μειονότητας και στην προοδευτική περιθωριοποίηση της πλειονότητας του πληθυσμού. Η πολιτική αυτή αντίδραση εξελίχθηκε αργότερα σε μιά ολόκληρη φιλοσοφία νεο-μαρξιστικής θεωρήσης. Μιά από τις βασικές διαφορές των δύο απόψεων είναι ότι η μέν δομολειτουργική τονίζει τη συναίνεση των φορέων δράσης και τη λειτουργική ολοκλήρωση του συστήματος με σκοπό τη διατήρησή του, ενώ ο μαρξισμός τονίζει τον ανταγωνισμό και την αλλαγή.

Σχετικά με την κοινωνική αλλαγή των αναπτυσσομένων χωρών οί δομο-λειτουργικοί, που συλλαμβάνουν τό κοινωνικό σύστημα σαν τη θεσμοποίηση ενός συνόλου αξιών με τη μορφή κανόνων και ρόλων που μέσα από τις διαδικασίες κοινωνικοποίησης και κοινωνικού ελέγχου ρυθμίζουν την ανθρώπινη συμπεριφορά, βλέπουν την ανάπτυξη σαν μιά διαδικασία διαφοροποίησης ρόλων και θεσμών που οδηγούν αυτές τις κοινωνίες από τον «παραδοσιακό» και άδιαφοροποίητο πόλο στο «σύγχρονο», και η διαφοροποίηση αυτή βοηθιείται από την εξέλιξη του δυτικού πολιτισμού και της τεχνολογίας. Η πολιτική πελατεία έδω θεωρείται σαν δυσλειτουργία του συστήματος και προέρχεται, κατά τους λειτουργικούς, από την έλλειψη άρμονίας ανάμεσα στους εισαχθέντες εξωγενείς θεσμούς και στους ήδη υπάρχοντες. Αφού οί κοινωνικές τάξεις, σαν συλλογικοί φορείς δράσης, εμφανίζονται μάλλον παθητικά σαν απλά παράγωγα του συστήματος και των αναγκών του για διατήρηση, και τελικά αποτελούνται από σύνολα ατόμων που παρουσιάζουν κοινά χαρακτηριστικά, η ταξική ανάλυση αντικαθίσταται με μιά στατική εξέταση του τρόπου με τον οποίο όρισμένα χαρακτηριστικά διανέμονται στο έσωτερικό της κοινότητας ή του έθνους.

Οί μαρξιστές από την άλλη μεριά συχνά υπερέβαν τό ρόλο της συνειδητής ενέργειας των τάξεων που είναι κεντρικό σημείο της ανάλυσής τους, ιδιαίτερα όσον αφορά στις κυρίαρχες τάξεις που πολλές φορές περιγράφονται ανθρωπομορφικά, ελέγχοντας όλους και όλα. Έτσι, συχνά βλέπουν άμεσες σχέσεις ανάμεσα στην οικονομική θέση των τάξεων και στον πολιτικό ανταγωνισμό και καταλήγουν να άπορρίψουν την πολιτική πελατεία, επειδή δεν συνδέεται πάντα άμεσα με τις τάξεις, θεωρώντας την μέρος της κυρίαρχης ιδεολογίας.

Στις παρακάτω σελίδες θά εξεταστούν οί τρόποι με τους όποιους ή έννοια της πολιτικής πελατείας χρησιμοποιήθηκε από λειτουργικούς ανθρωπολόγους και κοινωνιολόγους άφ' ενός και από όρισμένες μαρξιστικές σχολές άφ' έτερου για να δοθούν στο τέλος μερικά εναλλακτικά στοιχεία μεθόδου. Στο πρώτο μέρος θά αναφερθούν γενικά θεωρητικά και μεθοδολογικά σημεία και θά εκτιμηθούν διάφορες μελέτες. Τό δεύτερο μέρος άσχολεϊται ειδικότερα με την Ελλάδα.

Τό κεντρικό επιχείρημα μπορεί να συνοψιστεί ως εξής: Ακόμη και αν ό θεσμός της πολιτικής πελατείας εξακολουθεί να εμφανίζεται σαν σημαντικό στοιχείο της πολιτικής ζωής των αναπτυσσομένων χωρών, έχει κατά καιρούς πάρει διαφορετικές μορφές. Αυτές οί διαφορετικές μορφές αντικατοπτρίζουν μεταβολές στη δομή της κοινωνίας και στην ιστορική εξέλιξη. Η έλλειψη ιστορικότητας και ή παθητική άπεικόνιση των κοινωνικών τάξεων που επιδεικνύεται από τη λειτουργική σχολή δεν συμβάλλουν στην κατανόηση της λειτουργίας και ανάπτυξης αυτών των κοινωνιών. Ωστόσο, ή μελέτη των διαφόρων μορφών πολιτικής πελατείας εξακολουθεί να είναι χρήσιμη, γιατί περιγράφει «άντικειμενικές» καταστάσεις της κοινωνικής πραγματικότητας. Η έμφαση στην «παντοδυναμία» των τάξεων άπ' την άλλη πλευρά τείνει να σκιάζει σημαντικές σχέσεις που δεν εκφράζονται άμεσα από την ταξική τοποθέτηση.

ΜΕΡΟΣ Α

1. δομολειτουργική και πολιτική πελατεία

Παρά την ποικιλία στους όρισμούς των λέξεων «πάτρων» ή «προστάτης» και «πελάτης», οί περισσότεροι συγγραφείς τονίζουν την ανισότητα ισχύος ανάμεσα σε προστάτες και πελάτες καθώς και την άμοιβαϊότητα των σχέσεων. Ο Campbell για παράδειγμα μιλά για «πολιτική υπακοή», ό Mayer για ειδικά «προνόμια», ενώ ό Boissevain για «έπιρροή» γενικά.¹ Οί διαφορετικές αυτές έρμηνείες σημαί-

1. J. Campbell, *Honour, Family and Patronage*. Oxford: Clarendon Press, 1964. A. Mayer, «Quasi-Groups in the Study of Complex

νουν ὅτι ὁ ὄρος πατρωνία ἢ πολιτική πελατεία χρησιμοποιεῖται γιὰ νά περιγράψει καί πολύ διαφορετικές καταστάσεις. Στήν ἀνθρωπολογία ὁ ὄρος δηλώνει μιά ἰδιαίτερη προσωπική σχέση ἀνάμεσα σέ πρόσωπα διαφορετικῆς ταξικῆς τοποθέτησης. Πολύ συχνά, σέ ἀγροτικές κοινωνίες, οἱ γαιοκτῆμονες εἶναι οἱ κλασικοί «προστάτες», ἐνῶ οἱ ἀγρότες πού ἐνοικιάζουν τή γῆ ἀπό τούς ἰδιοκτῆτες εἶναι οἱ τυπικοί «πελάτες». Παρ' ὄλο πού ὁ ἰδιοκτῆτης εἶναι ἰσχυρός καί ὁ ἀγρότης ἀδύνατος, καθένας ἔχει τήν ἀνάγκη τοῦ ἄλλου. Ὁ Wolf² π.χ. γράφει πώς ὁ «προστάτης» προσφέρει οἰκονομική βοήθεια καί προστασία ἀπό τίς νόμιμες ἀπαιτήσεις καί παράνομες καταπατήσεις τῶν ἀρχῶν, ἐνῶ ὁ πελάτης ἀνταποδίδει μέ ἐπίδειξη ἐκτίμησης, παροχή πληροφοριῶν γιὰ τίς δολοπλοκίες ἄλλων καί ὑποσχέσεις πολιτικῆς ὑποστήριξης. Στήν ἀνισότητα καί τήν ἀμοιβαιότητα προστίθεται συχνά καί τό στοιχεῖο διαρκείας αὐτῶν τῶν σχέσεων.

Ὁ Pitt Rivers³ μάλιστα θεωρεῖ τήν πατρωνία σάν ἓνα εἶδος «ἀσύμμετρης φιλίας» (lopsided friendship). Ἡ πατρωνία συνήθως βρίσκεται ἐξω ἀπό τό ἐπίσημο κυβερνητικό σύστημα καί παίρνει τή μορφή ἀνεπίσημης ἱεραρχίας ἢ, καλύτερα, κυκλώματος φιλιῶν μέ κύριο γνώρισμα τήν ἐπιρροή. Στήν περίπτωση τοῦ Campbell τό κύκλωμα αὐτό εἶναι πιά ἐκτεταμένο καί περιλαμβάνει δικηγόρους, βουλευτές καί ἄλλα ἄτομα μέ ἐπιρροή.⁴

Μέ δύο λόγια, οἱ ἀνθρωπολόγοι μελετοῦν τήν πατρωνία σάν ἀνάλυση τοῦ τρόπου μέ τόν ὁποῖο ἄτομα ἀνισῆς ἰσχύος, δεμένα ὁμως μέ φιλία καί συμφέροντα, χρησιμοποιοῦν τίς σχέσεις τους γιὰ νά ἐπιτύχουν τούς στόχους τους.

Στήν πολιτική ἐπιστήμη ἡ πατρωνία συνήθως ἀναφέρεται στούς τρόπους μέ τούς ὁποίους κομματάρχες χρησιμοποιοῦν καί μοιράζουν δημόσιους διορισμούς, ἢ κάνουν εἰδικές ἐξυπηρετήσεις σέ ἀντάλλαγμα ἐκλογικῆς ὑποστήριξης. Ὁ ὄρος ἐφαρμόζεται κατ' ἐξοχή στά κόμματα καθῶς καί στήν ἀνταπόκριση τῆς κυβέρνησης στίς ἀπαιτήσεις τῶν κομμάτων καί τῶν ὁμάδων πίεσης. Πρόκειται γιὰ ἓνα εἶδος νομίσματος πού χρησιμοποιεῖται γιὰ τήν ἀγορά πολιτικῆς δραστηριότητας καί ἀνταπόκρισης, δηλαδή ψήφων. Τά κόμματα ἀνταλλάσσουν διορισμούς καί ἐξυπηρετήσεις κατά τήν ἐκλογική περίοδο καί ἀναζητοῦν ψήφους σέ ἀντάλλαγμα.⁵

Ἐπίσης, ὡστόσο, μιά σχετική σύγχυση στίς ἐννοίες. Σχέσεις πατρωνίας ὑπάρχουν μέσα στά κόμ-

ματα, μά τά κόμματα δέν μποροῦν νά ὑποβιβασθοῦν σέ δυαδικούς συμβιβασμούς καί μόνο. Ἀκόμη, στίς μικρές κοινότητες ἔχουν τώρα ὑπεισέλθει καί στοιχεῖα τῆς μαζικῆς κοινωνίας μέ ἀποτέλεσμα οἱ σχέσεις πατρωνίας νά μὴν ἀρκοῦν πιά γιὰ τήν κατανόησή τους. Ἡ ἀνθρωπολογία πρώτη ἀσχολήθηκε μέ τήν πατρωνία, καί αὐτό ἐπῆρασε τήν κατοπινή υἱοθεσία τῆς ἐννοίας ἀπό τίς ἄλλες ἐπιστήμες. Τόσο ἡ ἀνθρωπολογική ὅσο καί ἡ πολιτικοεπιστημονική ἀποψη εἶναι δομικές. Περιγράφουν κοινωνικές σχέσεις πού συνεχίζονται καί πού ἀποτελοῦν συστήματα πού διατηροῦνται. Οἱ ἐμπειρικές μέθοδοι πού ἀκολουθοῦνται ἐπίσης εἶναι παρόμοιες καί συχνά συγκεντρώνονται στήν ἐπιτόπια ἔρευνα, πού ὁμως ὁδηγεῖ συνήθως στή μελέτη μικρῶν μονάδων χωρίς σοβαρό ἐνδιαφέρον γιὰ τό εὐρύτερο καί συνεχῶς μεταβαλλόμενο κοινωνικο-οἰκονομικό πλαίσιο.⁶ Ὅταν ἐπεκτείνονται πέρα ἀπό τό τοπικό ἐπίπεδο, οἱ διασυνδέσεις ἀνάμεσα στά δύο ἐπίπεδα ἐξετάζονται μέ βάση τίς δραστηριότητες τοπικῶν «μεσιτῶν» καί κυκλωμάτων πελατῶν.⁷ Στήν Κοινωνιολογία οἱ μελέτες εἶναι συχνά συγκριτικές.

Ἡ ἐννοία τῆς πελατείας συλλαμβάνεται σάν ἰδεατός τύπος σχέσεων ἰσχύος στό τοπικό ἐπίπεδο καί διαφέρει ἀπό ἄλλες σχέσεις ἐξουσίας (ὀρθολογιστική, νομική, φεουδαρχική). Ἄν καί ἀμιγῆς μορφῆς πελατείας δέν ὑπάρχουν, τά χαρακτηριστικά πού ἀναφέρθηκαν πιά πρὶν ὑποτίθεται ὅτι καθορίζουν τό βαθμό προσέγγισης διαφόρων συγκεκριμένων δομῶν πρὸς τό πρότυπο καί δηλώνουν τήν πορεία τῆς ἀλλαγῆς. Αὐτή ἡ χρήση τῆς πελατείας σάν ἰδανικό τύπου εἶναι πολύ σαφῆς στό ἔργο τῶν Lemarchand καί Legg πού ὀρίζουν ὅτι ἡ πολιτική πελατεία εἶναι «...μιά λίγο πολύ προσωποπαγῆ, συναισθηματική καί ἀμοιβαία σχέση ἀνάμεσα σέ ἄτομα ἢ ὁμάδες ἀτόμων πού ἐλέγχουν ἀνίσους πόρους καί πού συνάπτουν ἀνισες συμφεροντολογικές συναλλαγές πού ἐπεκτείνονται καί στήν πολιτική πέρα ἀπό τό ἄμεσο πεδίο τῶν δυαδικῶν σχέσεων». Στή «λειτουργική» φιλολογία ἡ ἐννοία τῆς πελατείας χρησιμοποιεῖται μέ τρεῖς τρόπους: σάν μεταβλητή, σάν παράδειγμα καί σάν συνδυασμός ἐννοιῶν πού ἀντιστοιχοῦν στό μικρο-καί μακροεπίπεδο.

α. Πολιτική πελατεία σάν μεταβλητή

Οἱ σχέσεις πελατείας λαμβάνονται σάν γενικό χαρακτηριστικό ὄλων τῶν πολιτικῶν συστημάτων.

Societies», στό ἔργο τοῦ M. Banton (ed.), *The Social Anthropology of Complex Societies*. New York: A. Praeger, 1966. J. Boissevain, «Patronage in Sicily», *Man*, τόμ. 1, ἀρ. 1, 1966.

2. E. Wolf, «Kinship, Friendship, and Patron-Client Relations» στό M. Banton (ed.), ἔ.ἀ.

3. J. Pitt-Rivers, *The People of the Sierra*, London 1954.

4. Campbell, βλ. Μέρος Β.

5. A. Weingrod, «Patronage and Parties», *Comparative Studies in Society and History*, τόμ. 1, 1967-68.

6. Βλ. E. Friedl, *Vasilika: A Village in Modern Greece*, N.Y., Holt and Reinhard, 1962.

7. M. Attalides, «Forms of Peasant Integration in Cyprus during the Last Century» στό *Patrons and Clients* τῶν E. Gellner and J. Waterbury (eds) London: Duckworth, 1977, σελ. 137.

8. R. Lemarchand and K. Legg, «Political Clientelism and Development», *Comparative Politics*, Ἰανουάριος 1972, σελ. 151-52.

Ἡ συχνότητα τῶν δυαδικῶν σχέσεων συσχετίζεται μέ ἄλλα χαρακτηριστικά. Ὡστόσο, τά πολιτικά συστήματα αὐτά καθαυτά, δέν ἀποτελοῦν τίποτε ἄλλο παρά τό ἄθροισμα τῶν ἀτομικῶν ψυχολογικῶν ἢ πολιτιστικῶν καί πολιτικῶν χαρακτηριστικῶν. Ἐνα παράδειγμα αὐτοῦ τοῦ τύπου ἀνάλυσης ἔχουμε στό ἄρθρο τοῦ Lipset, «Ἀξίες, παιδεία καί ἐπιχειρηματικότητα στή Λατινική Ἀμερική».⁹ Ὁ Lipset δανείσθηκε τίς μεταβλητές τοῦ Parsons καί τίς ἐφάρμοσε γιά νά μετρήσει τήν οἰκονομική ἀνάπτυξη καί τήν κοινωνική ἀλλαγῆ. Σύμφωνα μέ αὐτή τή θεώρηση, οἱ ἀναπτυγμένες χῶρες χαρακτηρίζονται ἀπό τήν ὑπαρξή καθολικῶν ἀξιών, τάσης πρός ἐπιτεύγματα καί φιλοδοξία καθώς καί λειτουργικῆς ἐξειδίκευσης καί διαφοροποίησης, ἐνῶ οἱ ὑπανάπτυκτες κοινωνίες χαρακτηρίζονται ἀπό ἀκριβῶς τό ἀντίθετο, δηλαδή τοπικισμό, κοινωνική θέση τῶν ἀτόμων πού μεταβιβάζεται κληρονομικά, καί λειτουργική σύγχυση. Οἱ ἀναπτυγμένες κοινωνίες ἐπίσης χαρακτηρίζονται ἀπό δευτερεύουσες κοινωνικές σχέσεις πού καθορίζονται ἀπό τήν προσωπική δράση μέ ὀρθολογιστικά καί ὕλιστικά κίνητρα, ἀπό εὐρυθμούς θεσμούς καί ἀπό συγκριτικά εὐπλαστη κοινωνική διάρθρωση ἢ στρωμάτωση (stratification), ὅπου ἡ κοινωνική θέση καταλαμβάνεται μέ τήν προσωπική προσπάθεια καί ἐκφράζεται ἀπό ποσοτικούς δείκτες καί κοινωνικές λειτουργίες. Σ' αὐτές τίς σύγχρονες κοινωνίες οἱ ἀξίες εὐνοοῦν τήν ἀλλαγῆ καί τήν πρόοδο, τίς μεταρρυθμίσεις, τόν οἰκονομικό ὀρθολογισμό καί τήν ὀργάνωση μέ βάση τίς τάξεις. Ἀντίστροφα, ἡ «ἀρχαϊκή» κοινωνία χαρακτηρίζεται ἀπό προσωπικές καί συγγενικές σχέσεις, παραδοσιακούς θεσμούς, τελετουργία, πνευματική συγγένεια (godparenthood), συλλογική ἐργασία, προσωποπαγή πολιτική ἐξουσία καί σχέσεις πατρωνίας, ἄκαμπτη ἱεραρχία καί κληρονομικά προνόμια. Ὁ Lipset θεωρεῖ τή Λατινική Ἀμερική σάν τό τυπικό παράδειγμα τῆς «ἀρχαϊκῆς» κοινωνίας μέ χαμηλή τάση γιά ἐπιτεύγματα καί ὑποτονική ἀνάγκη ἰσχυρῶν καί νομίμων κέντρων ἐξουσίας, ὅπως τό Κράτος.

Ἐδῶ χρησιμοποιεῖ τήν ἔννοια «ν ἐπίτευγμα» (n achievement) τοῦ McLelland, μεταβλητή ὑποπτης ἀξίας πού βασίζεται σέ ψυχολογικά κριτήρια καί πού ἐπικρίθηκε σάν ἀκατάλληλη.¹⁰ Ὁ Lipset ὑποστηρίζει ὅτι παρόμοια συστήματα τείνουν νά τονίζουν τήν ἀνωτερότητα τῶν ἡγετικῶν ὁμάδων καί νά κλίνουν πρός τόν «ἐλιτισμό» καί τή συγκέντρωση τῶν

ἐξουσιῶν, καί ἀποδίδει αὐτά τά χαρακτηριστικά στή συνέχιση τῶν προ-βιομηχανικῶν ἀξιών πού ὀφείλονται σέ μεγάλο μέρος στή διατήρηση τῆς ἀγροτικῆς κοινωνικῆς δομῆς πού ἀρχικά ὑπέθαλψε αὐτές τίς ἀξίες. Ὡστόσο, ἐμπειρικά, ἡ δῆλωση αὐτή ἀποδεικνύεται ἀνακριβής, ὅπως δείχνουν οἱ περιπτώσεις τῆς Χιλῆς καί τοῦ Μεξικοῦ, ἀνάμεσα σέ ἄλλες. Στή Χιλῆ, βιομηχανική καί ἐμπορική τάξη καί ἀξίες δημιουργήθηκαν ἀρκετά νωρίς καί πάντοτε τῶν ὀρυχεία ἦσαν πύο σπουδαῖα ἀπό τή γεωργία. Στό Μεξικό πάλι ἡ ἐπανάσταση, σύμφωνα μέ ἄλλους εἰδικούς, π.χ. Scott, Wolf, ἄλλαξε τελείως τήν κοινωνική δομή.¹¹ Ἐπίσης, ἐκεῖ, ὅπως καί στή Βραζιλία ἢ στήν Ἀργεντινή, ἡ ἐκβιομηχάνιση ἀρχισε ἀρκετά νωρίς καί, παρ' ὄλο πού μέχρι τώρα ἡ γεωργία συμπιέζεται πρός ὄφελος τῆς ἐκβιομηχάνισης (ὅπως ἔγινε καί στήν ἀναπτυγμένη Δύση), οἱ χῶρες αὐτές διατηροῦν τά «παραδοσιακά» τους γνωρίσματα καί ἀξίες. Σύμφωνα μέ τήν παραπάνω ἄποψη τοῦ Lipset, ὁ πολιτισμός τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς ἀποθάρρυνε τήν ἐπιχειρηματική δραστηριότητα καί τόν ἐκσυγχρονισμό, ἐνῶ ὁ πολιτισμός τῶν ΗΠΑ καί τοῦ Καναδά, βασικά ἀγγλόφωνος καί διαμαρτυρόμενος στό θρήσκευμα, τά ὑπέθαλψε. Μέσα στίς παραδοσιακές ἀξίες περιλαμβάνεται καί ἡ πολιτική πελατεία πού χρησιμοποιεῖται σάν μέτρο γιά τή βαθμολόγηση τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ. Ἡ ἀνάλυση ἀφ' ἑνός εἶναι ἐθνοκεντρική. Ἀφ' ἑτέρου, ἡ χρήση τῆς πολιτικῆς πελατείας σάν μεταβλητῆς εἶναι δύσκολη πρακτικά, ἀφοῦ οἱ συναλλαγές ἀνάμεσα σέ προστάτες καί πελάτες μποροῦν νά παίρνουν διάφορες μορφές, νά ποικίλλουν στή διάρκεια καί στήν ἔνταση. Ποσοτικοί δείκτες λοιπόν δέν εἶναι ἀποτελεσματικοί. Ὅπως καί στήν ἀνθρωπολογία, καί ἐδῶ ἡ ἀνάλυση περιορίζεται στά περιγραφικά στοιχεία χωρίς νά ἐρευνᾶ γιάτί τά κυκλώματα ὑπάρχουν, ἢ ποῖος μορεῖ νά βρίσκεται πίσω ἀπό τήν ἀνάπτυξη καί ποῖος ἐπωφελεῖται ἢ χάνει ἀπό αὐτήν. Τό κοινωνικό σύνολο τελικά ὑποβιβάζεται στήν κοινότητα. Ἐμπειρικά τώρα, ὁ τοπικισμός δέν εἶναι ἀναγκαστικά γνῶρισμα τῶν ὑπαναπτύκτων χωρῶν ἀλλά καί τῶν ἀναπτυγμένων. Στή Γαλλία, π.χ., ὑπάρχουν κόμματα προσωπικοτήτων (notables), ἐνῶ ἡ Ἰαπωνία θεωρεῖται ἐξαιρετικό παράδειγμα τῆς διατήρησης τῶν παραδοσιακῶν ἀξιών.¹² Ὅσον ἀφορᾶ στή διαφοροποίηση καί ἐξειδίκευση, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Frank,¹³ ἴσως αὐτές δέν παίζουν καί τόσο σημαντικό ρόλο ἄν οἱ κοινωνικά σπουδαῖοι καί κυρίαρχοι ρόλοι συσσωρεύουν-

9. S.M. Lipset, «Values, Education and Entrepreneurship» στό S.M. Lipset and Aldo Solari, *Elites in Latin America*, Oxford University Press, 1967. Γιά περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά μέ τό διαχωρισμό τῆς πολ. πελατείας, βλ. R. Kaufman, «The Patron-Client Concept and Macro-Politics», *Comparative Studies in Society and History*, τόμ. 16, ἀρ. 3.

10. Βλ. π.χ. A.G. Frank «Sociology of Development and the Underdevelopment of Sociology», *Catalyst*, ἀρ. 3, University of Buffalo, 1957.

11. R. Scott, «Political Elites and Political Modernisation; the Crisis of Transition» στό S.M. Lipset and A. Solari, ἐνθ' ἄν. E. Wolf, «Types of Latin American Peasantry: a Preliminary Discussion», *American Anthropologist*, τόμ. 57, Ἰούλιος 1955, σελ. 452-53 καί 462-69.

12. Βλ. R. Bendix, *Nation Building and Citizenship*, N.Y., 1964.

13. Frank, ἐνθ' ἄν., σελ. 6-7.

ται σέ λίγα μόνο ἄτομα. Ἐπίσης ἡ καθολικότητα, σύμφωνα μέ τόν Frank καί ἀντίθετα μέ ὅ,τι πιστεύουν οἱ λειτουργικοί, εἶναι ἐκτεταμένη καί στίς ἀναπτυσσόμενες χῶρες, ἰδιαίτερα ὅταν πρόκειται γιά μαζικές ἀπεργίες, γιά παράδειγμα, ἢ γιά ἀντιμεπριαλιστικές ἐκδηλώσεις.

Λειτουργικές ἀναλύσεις τῆς πολιτικῆς πελατείας πάντα τονίζουν, ὅπως εἴπαμε, τό μικρο-ἐπίπεδο, μέ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις. Οἱ μονάδες μελετῶνται σέ ἀπομόνωση καί τά ἀποτελέσματα μεταφέρονται ἀξιοματικά στό μακρο-ἐπίπεδο, σχεδόν πάντοτε ἄσχετα ἀπό τό διεθνές σύστημα. Ἡ μελέτη τοῦ Rowell πού ἐπιχειρεῖ κάποια σύνδεση τῶν δύο ἐπιπέδων θά ἐξεταστῆ ἀργότερα.

Μελέτες σάν αὐτή τοῦ Lipset δέν ἐξετάζουν τό παρελθόν, καί αὐτή ἡ ἔλλειψη ἱστορικότητας ἔχει σοβαρές συνέπειες, ὅπως ὑποστηρίζουν οἱ Frank καί Stavenhagen, ἀφοῦ ἡ ἴδια ἡ ἱστορία παρήγαγε καί τήν ἀνάπτυξη καί τήν ὑπανάπτυξη. Οἱ λειτουργικές μελέτες διαστρέφουν τό γεγονός ὅτι ἡ προϋπάρχουσα ὕψη τῶν τώρα ὑπανάπτυκτων κοινωνιῶν καταστράφηκε ἀπό τήν ἐπίδραση τῶν ἀναπτυγμένων ἔθνων. Ἡ σχέση π.χ. ἀνάμεσα στή μερκαντιλιστική καί καπιταλιστική μητρόπολη καί τίς ἀποικίες ἐπετάχυνε τήν ἀντικατάσταση τῆς «παραδοσιακῆς» δομῆς μέ τήν κοινωνική, οἰκονομική καί πολιτική ὑπανάπτυξη πού παρατηρεῖται τώρα. Παρά δέ τή συνεχιζόμενη διάδοση ἀξιών ἀπό τίς ἀναπτυγμένες μητροπόλεις, ἡ οἰκονομική ἀνάπτυξη ἐπιβραδύνεται ἀντί νά προχωρεῖ καί ἡ ὑπανάπτυξη αὐξάνει παρά τούς ταχεῖς ρυθμούς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης. Ὁ Frank ἀναφέρει τήν Ἰαπωνία σάν παράδειγμα χώρας πού ἀναπτύχθηκε ἀκριβῶς, ὅπως ὑποστηρίζει, γιατί δέν ὑπῆρχαν ἄμεσοι δεσμοί τῆς μέ τή βιομηχανοποιημένη Δύση τῆ στιγμῆ τῆς γρήγορης ἀνάπτυξής της.¹⁴

Μιά ἄλλη παραλλαγή τῆς παραπάνω ἀποψῆς εἶναι ἡ θεώρηση πού τονίζει τόν ἐκπολιτισμό καί τή διάδοση ἀξιών (acculturation and diffusion). Σύμφωνα μ' αὐτήν, οἱ κοινοβουλευτικοί θεσμοί, πού δέν εἶναι ἐνδογενεῖς στίς ὑπανάπτυκτες χῶρες ἀλλά εἰσάχθηκαν ἐξ ὀλοκλήρου ἀπό τή διαφοροποιημένη Δύση, δέν μεταμοσχεύθηκαν ἐπιτυχῶς. Ἔτσι «δυσλειτουργίες» τῶν πολιτικῶν συστημάτων, ὅπως ἡ διατήρηση τῆς πολιτικῆς πελατείας, ἡ διαφθορά σέ ἐπίσημους ὀργανισμούς καί οἱ συχνές ἐπεμβάσεις τοῦ στρατοῦ, ἐξηγοῦνται σάν ἀποτελέσματα τῆς ἔλλειψης ἀρμονίας (incongruities) ἀνάμεσα στούς ἐξογενεῖς καί τούς ἐνδογενεῖς θεσμούς.¹⁵ Ἀλλά, γιά τούς θεωρητικούς αὐτῆς τῆς ἀποψῆς, εἶναι θέμα

χρόνου καί μέ τόν καιρό οἱ ἀπομονωμένοι ἰθαγενεῖς πληθυσμοί θά ἐνσωματωθοῦν στό σύστημα. Ὁμως, οἱ Wolf καί Frank δηλώνουν πῶς αὐτή ἡ θέση εἶναι ἐσφαλμένη καί πῶς ἡ ἀπομόνωση τῶν ἰθαγενῶν καί τῶν ἀγροτῶν δέν ὑποχωρεῖ ἀλλά ὁ βαθμός ἐνσωμάτωσης καί ἡ σχέση ἀνάμεσα σ' αὐτούς καί τόν ἔξω κόσμο ποικίλλει καί «προσδιορίζεται πρῶτα ἀπό τή δομή καί ἐξέλιξη τοῦ ἔθνικου καί τοῦ διεθνούς συστήματος καί κατὰ δεύτερο λόγο, μόνο, ἀπό τίς ἐλάχιστες ἐπιτυχῆς προσπάθειες αὐτῶν τῶν λαῶν νά ἀμυνθοῦν ἐναντίον τῶν συνεπειῶν τῆς ἐκμετάλλευσης αὐτοῦ τοῦ συστήματος».¹⁶

β. Πολιτική πελατεία σάν παράδειγμα (Paradigm)

Ἡ πολιτική πελατεία θεωρεῖται κι ἐδῶ σάν σταθερό χαρακτηριστικό ὄλων τῶν πολυσύνθετων συστημάτων πού τώρα καταχωροῦνται σύμφωνα μέ τό εἶδος τῆς πελατείας παρά μέ τό βαθμό. Χαρακτηριστική εἶναι ἡ προσπάθεια τῶν Lemarchand καί Legg νά διαχωρίσουν τίς μορφές πελατείας σέ φεουδαρχική, πατρογονική καί βιομηχανική.¹⁷ Οἱ κατηγορίες αὐτές περιλαμβάνουν ἄρχοντες καί ὑποτελεῖς, ἡγετικές ὀμάδες, μάζες λαοῦ, κρατικούς λειτουργούς καί ἐκπροσώπους ὀμάδων. Οἱ ὑπηρεσίες καί τά ἀγαθὰ πού ἀνταλλάσσονται εἶναι ἐπίσης πολυάριθμα, ἐνῶ οἱ σχέσεις καί οἱ δεσμοί μπορεῖ νά εἶναι προσωπικές, συναισθηματικές, σχέσεις σεβασμοῦ ἢ πραγματιστικές καί συμβιβαστικές τόσο στόν ἰδιωτικό ὅσο καί στό δημόσιο τομέα. Ἔτσι, ἡ ἔννοια δέν ἀφήνει τίποτε ἀπ' ἔξω.

Αὐτή ἡ χρήση τῆς ἔννοιας τῆς πελατείας, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Kaufman,¹⁸ αὐξάνει τή σύγχυση πού προκαλεῖ μιά ἤδη ἀσαφῆς ἔννοια. Ἐπίσης, ἐπισκιάζει τίς διαφορές πού παρουσιάζουν διάφορες προ-βιομηχανικές κοινωνικές σχέσεις. Καί στήν πῶν πλατεῖα τῆς ἔννοια, σύμφωνα μέ τόν Kaufman, δέν διευκολύνει τήν κατανόηση μορφῶν ἐξουσίας, ὅπως π.χ. τῆς χαρισματικῆς ἡγεσίας, τῶν καταπιεστικῶν σχέσεων, τῆς ἐπιρροῆς ἢ τοῦ ἐλέγχου (manipulation) πού ἔχουν ἤδη ἀναλυθεῖ ἐπισταμένα ἀπό συγγραφεῖς, ὅπως ὁ Weber, ὁ Lasswell καί οἱ Kaplan καί Etzioni.

Ἄντί γιά ταξική ἀνάλυση προτείνεται ἕνα μεγάλης κλίμακας κύκλωμα μέ πολλά διαζώματα. Καί πάλι ἰσχύουν κι ἐδῶ οἱ ἐπικρίσεις πού ἀναφέρθηκαν γιά τήν προηγούμενη περίπτωση. Μεγάλες μονάδες παρουσιάζονται σάν νά εἶναι ὁμοιες μέ τίς μικρομονάδες. Ἄλλοι παράγοντες πού δέν ἐμπίπτουν στά πλαίσια τῶν πελατειῶν, ὅπως ὀριζόντιες ὀργανώσεις καί συναλλαγές ἢ εὐρύτεροι θεσμοί, ἀ-

14. Βλ. A.G. Frank, «Capitalism and Underdevelopment in Latin America», *Monthly Review*, N.Y. 1967. Sociology of Development... ἔ.ἄ. Βλ. ἔπισης R. Stavenhagen, «Seven Fallacies about Latin America», στούς J. Petras and M. Zeitlin, *Latin America Reform or Revolution*, Greenwich, Conn., Fawcett Publications, 1968.
15. Βλ. D. Apter, *Ghana in Transition*, Princeton: 1972.

16. Βλ. E. Wolf, *Sons of the Shaking Earth*, 1961 and Frank, ἔ.ἄ.
17. R. Lemarchand and K. Legg, ἔ.ἄ.

18. R.R. Kaufman, «Patron-Client Concept and Macro-Politics», *Comparative Studies in Society and History*, τόμ. 16, ἀρ. 3, σελ. 291.

γνοούνται μέ άποτέλεσμα νά διαστρέφεται ή πραγματικότητα. 'Η έλλειψη ιστορικότητας άπ' τήν άλλη πλευρά έχει συνέπειες. 'Ακόμη και άν ή πολιτική πελατεία έξακολουθεί νά είναι κύριο χαρακτηριστικό σέ μερικές χώρες, αυτό δέν σημαίνει πώς ή ίδια μορφή πελατείας επικρατεί άνά τούς αιώνες. Οί άλλες βεβαίως πού συμβαίνουν είναι άποτελέσματα ιστορικών εξέλιξεων και μεταβολών τής κοινωνικής δομής, στοιχεία πού ώστόσο άγνοούνται σχεδόν έντελώς στις παραπάνω άναλύσεις.

γ. Σύνδυασμός μικρο-και μακρο-συστημάτων

'Ο Powell έχει έπιχειρήσει τήν πιό συστηματική άνάλυση αυτού του τύπου. 'Εφαρμόζει τήν έννοια τής πελατείας κυρίως στην άνάλυση άγροτικών κοινωνιών τής Εύρώπης, τής Λατινικής 'Αμερικής και τής 'Ασίας.¹⁹ 'Ο Powell συλλαμβάνει τίς σχέσεις πατρωνίας ή πελατείας σάν ένα διακανονισμό συνεργασίας, πού περιλαμβάνει τήν άνταλλαγή άγαθών και ύπηρεσιών πού δέν μπορούν νά συγκριθούν, άνάμεσα σέ άτομα άνισης κοινωνικο-οικονομικής θέσης. Γιά διάφορους λόγους, κυρίως όμως έξ αίτίας τής ιδιοκτησίας γής, οί άγρότες, καθένος άτομικά, συνάπτουν σχέσεις έξάρτησης μέ τοπικές ήγετικές ομάδες. 'Αργότερα, ό κρατικός συγκεντρωτισμός και οί διευρυνόμενες άγορές μετατρέπουν τούς τοπικούς πάτρωνες σέ μεσίτες (brokers) πού χρησιμοποιούν τίς έπαφές τους και τούς δεσμούς τους πελατείας μέ τό κέντρο και μεσολαμβάν (mediate) άνάμεσα στη μικρή κοινότητα και τόν έξω κόσμο. 'Ο Powell έπεκτείνει τήν έννοια τής πολιτικής πελατείας γιά νά περιλάβει και όλόκληρο τό Κράτος. 'Ετσι, τά συστήματα πελατείας χρησιμοποιούνται γιά τήν όργάνωση άγροτικών συλλόγων πού έχουν στενή έπαφή ή και συμμετέχουν στό κομματικό σύστημα τόσο στό τοπικό όσο και στό περιφερειακό και ένθικό επίπεδο. 'Ο Powell εφαρμόζει τό πρότυπο στην περίπτωση τής Βενεζουέλας. 'Ενα άλλο παράδειγμα είναι τό Μεξικό, όπου δυαδικές σχέσεις έπιζούν μέ τή μορφή του «compadrazgo» (κουμπαριά) και τήν επέκταση γενικά τών συγγενικών σχέσεων, μέ τό θεσμό του «cacicazgo» (έπιρροή του τοπικού κρατικού λειτουργού πού όνομάζεται cacique) και μέ τήν τακτική του «charrismo» (έπιρροή τών ήγετικών στελεχών μέσα σέ όργανισμούς, ιδιαίτερα στις άγροτικές ένώσεις). Σέ όλες αυτές τίς περιπτώσεις, ή άφοσίωση ή ύποταγή στους ήγέτες έξασφαλίζεται μέ άνταλλάγματα, όπως επαγγελματική άσφάλεια, προμήθεια μηχανημάτων, λιπασμάτων ή και παιδείας κ.ά. Σέ άντάλλαγμα, στην έκλογική περίοδο, τό 'Επαναστατικό Κόμμα (PRI) ύποστηρίζεται άπό τίς «έτοιμες τράπε-

ζες ψήφων» (ready vote banks), πού οί τοπικοί παράγοντες έξασφαλίζουν στις έκλογικές τους περιφέρειες.²⁰

Μέ τή διεύρυνση λοιπόν τής έννοιας φαίνεται ό τρόπος μέ τόν όποιο δεσμοί πατρωνίας καθορίζουν μεγάλης κλίμακας συστήματα συλλογικής συμπεριφοράς. 'Ομως, ή ίδια αυτή ή διαδικασία μπορεί νά ιδωθεί άπό τήν αντίθετη πλευρά. 'Ο Gilsenan, γιά παράδειγμα, ύποστηρίζει ότι σέ παρόμοιες περιπτώσεις, όχι μόνο τά άτομα έχουν πρόσβαση προς τό Κράτος—όπως λέει ό Powell—άλλά πώς τό Κράτος έχει πρόσβαση στα άτομα.

«Μέσω τών πατρώνων και τών μεσιτών διατηρείται ή τοπική ή κοινοτική άφοσίωση καθώς και τά παραδοσιακά σύμβολα τής έξουσίας. 'Ετσι οί μεσίτες άποτελούν μέρος του συστήματος διανομής πού συντελεί στην κυριαρχία όρισμένων κοινωνικών τάξεων εις βάρος άλλων σέ ένα ειδικό κοινωνικό και οικονομικό πλαίσιο. 'Η άνάλυση όμως παρόμοιων συστημάτων σάν συστημάτων πατρωνίας άποκλείει τήν άνάλυση τής ιδεολογίας και τής δομής. Τό σύμπτωμα έκλαμβάνεται σάν αίτία».²¹

Πέρα άπό τήν τελεολογία του, αυτός ό τρόπος άνάλυσης συνεπάγεται πώς ή όργάνωση έξουσίας και ή ρύθμιση μέσα στη μεγάλη ομάδα είναι ή ίδια μέ εκείνη τής δυαδικής προσωποπαγούς σχέσης. 'Αποκλείονται έτσι έξω-πελατειακοί παράγοντες, όπως ή εκκλησία, οί έργατικοί σύλλογοι, ό ρόλος του Δημοσίου Δικαίου κτλ., πού άποτελούν ώστόσο άναπόσπαστα μέρη του συστήματος. Στην Λατινική 'Αμερική π.χ. και κατά τήν άποικιοκρατία αλλά και άργότερα στην περίοδο τής άνεξαρτησίας, ή θέσπιση πολύπλοκων νομικών κωδίκων ώφέλησε όρισμένους τομείς και όρισμένες τάξεις εις βάρος άλλων. 'Η φιλελεύθερη νομοθεσία στό Μεξικό διέλυσε τό σύστημα κοινοκτημοσύνης τής γής τών ιθαγενών και διευκόλυσε τή διεύρυνση τών μονάδων hacienda (άγροτικές έκμεταλλεύσεις μέ έκτάσεις χιλιάδων έκταρίων), και σέ συνέχεια εύνόησε τήν άνοδο τών νεοδημιουργηθέντων μεσαίων στρωμάτων. Στην 'Ελλάδα πάλι, μετά τήν 'Επανάσταση, ή εισαγωγή του Ρωμαϊκού Δικαίου και ή έμφαση στην ιδιωτική περιουσία κατήργησε τίς διασφαλίσεις πού έδινε τό 'Οθωμανικό Δίκαιο στους φτωχούς άγρότες και εύνόησε τή μικρή ιδιοκτησία. 'Ακόμη, οί μελέτες μεγάλων συστημάτων άγνοούν τό ευρύτερο πλαίσιο σχέσεων έξάρτησης σέ διεθνή κλίμακα, όπου έξω-πελατειακοί παράγοντες, όπως οί πολυεθνικές έπιχειρήσεις, διεθνείς έμπορικοί και τραπεζικοί όργανισμοί, Διεθνές Δίκαιο κτλ., επενεργούν. Στην καλύτερη περίπτωση έξετάζονται μέρη του συστήματος και οί συνδέσεις μεταξύ τους αλλά πουθενά δέν γίνεται προσπάθεια, όπως ύπο-

20. P. Gonzalez Casanova, *La Democracia en Mexico*, Mexico, Serie Popular Era, 1975.

21. M. Gilsenan. «Against Patron-Client Relations» στους Gellner. σελ. 178-9.

19. J.D. Powell, «Peasant Society and Clientelistic Politics», *American Political Science Review*, άρ. 64, 1970.

στηρίζουν οἱ Flynn καί Μουζέλης,²² νά ἐξετασθεῖ ἡ φύση τοῦ συστήματος στό σύνολό του, ἢ ὁ τρόπος λειτουργίας του, πρὸς ὄφελος τίνος λειτουργεῖ, τί εἶδους περιορισμοὶ χρειάζονται γιά τή συνέχιση τῆς λειτουργίας του καί τή διατήρησή του.

Σάν συνέπεια τοῦ ἀποκλεισμοῦ ἀπό τὴν ἀνάλυση τῶν τάξεων σάν συνειδητῶν φορέων δράσης καί ἀποφάσεων γενικά, ὑποστηρίζεται πῶς ὅσο πῶς συγκεντρωτικός εἶναι ὁ κρατικός μηχανισμός καί μεγαλύτερος ὁ βαθμός ἐλέγχου ἑνός ὀρθολογιστικοῦ συστήματος νόμων καί κυρώσεων, τόσο περισσότερο μειώνεται ἡ σημασία τῶν κυκλωμάτων πελατείας. Ἐάν οἱ πολῖτες ἔχουν πρόσβαση σέ κυβερνητικά ἐλεγχόμενους πόρους καί ὀφέλη μέσα ἀπὸ γραφειοκρατικούς φορεῖς, οἱ ἀνεπίσημοι δεσμοὶ τῆς πατρωνίας θά περιοριστοῦν σημαντικά. Αὐτὸ ὅμως ὅπως εἶδαμε δέν συμβαίνει, μιά καί, μετὰ τὴν διεύρυνση τῆς κρατικῆς παρέμβασης, τὰ κόμματα ἀναλαμβάνουν τὴν διεύθυνση τῶν σχέσεων πατρωνίας καί χιτίζουν τὴν τοπικὴ τους ὑποστήριξη πάνω σ' αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν βάση. Ἐντὶ αὐτὸ τὸ νέο στοιχεῖο νά θεωρηθεῖ διαφορετικὴ μορφή πατρωνίας, ἢ ὁποία εἶναι συνέπεια τῶν ἀντιθετικῶν ἀξιών μιᾶς κάποιας κοινωνίας πρὸς τὸν ἐκσυγχρονισμό, κατὰ τὸν Gilsenan²³ ἕνα ἄλλο γεγονὸς πρέπει νά ληφθεῖ ὑπ' ὄψη: ἡ φαινομενικὴ δηλαδή συνέχιση τῆς πατρωνίας χρονικά καί ὅσον ἀφορᾷ στό προσωπικό. Στὴν ἐπιφάνεια δέν φαίνονται νά ὑπάρχουν διαφορὲς μεγάλες ἢ ἀλλαγές στὴ γενικὴ μορφή τῆς πολιτικῆς κυριαρχίας, παρ' ὅλο πού ἡ οἰκονομικὴ βάση τῆς δομῆς αὐτῆς ἔχει στὴν πραγματικότητα μεταβληθεῖ οὐσιαστικά. Ἡ ἔμφαση στὶς ἡγετικές ὁμάδες συνεπάγεται καί μιὰ δομικὴ συνέχεια πού δέν ὑπάρχει. Ἀποκλείοντας λοιπὸν τίς μεταβολές τῆς οἰκονομίας καί τῆς κοινωνικῆς στρωμάτωσης καί ταξικῆς διαμόρφωσης, οἱ μελέτες τελικὰ ἐξετάζουν μόνο τὴν ἐπιφάνεια τῆς καθημερινῆς πολιτικῆς συμπεριφορᾶς, πού ὄντως ἀποτελεῖται ἀπὸ προσωπικὲς συναλλαγές, καί ἐπομένως ὀρισμένες παρατηρήσεις τῶν δομολειτουργικῶν εἶναι σωστές. Οἱ σχέσεις πατρωνίας πραγματικά ὑπάρχουν «ἀντικειμενικά», ἀλλὰ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι δεσμοὶ πατρωνίας μπορεῖ νά ἀποτελοῦν σύστημα ἢ πλαίσιο ἐξέτασης—καί ἐπομένως ἐργαλεῖο ἀνάλυσης τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας—ἢ τὴν βάση τῶν κοινωνικῶν τάξεων, ἔχει σαφῶς διαφορετικὲς συνέπειες γιά τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο βλέπουμε τὴν κοινωνία καί τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο τὴν κατανοοῦμε, ἀποκλείοντας τὴν ἐξέταση τῆς ὀργάνωσης τῆς παραγωγῆς καί

τῆς ἀγορᾶς, τῆς προσφορᾶς ἐργασίας καί τῶν ἐμπορικῶν συναλλαγῶν.

Ὁ Gilsenan, ἐξετάζοντας τὴν περίπτωση τοῦ Λιβάνου, καταλήγει στό συμπέρασμα, ὅπως καί ὁ Li Causi²⁴ γιά τὴν Ἰταλία, ὅτι οἱ σχέσεις πατρωνίας εἶναι ἀναπόσπαστο μέρος τῶν τοπικῶν ἰδεολογιῶν καί πρέπει νά ἐγκαταλειφθοῦν σάν ἐργαλεῖο ἀνάλυσης. Ἐπίσης, ὑποστηρίζει πῶς, ὅταν ἡ πατρωνία χρησιμοποιεῖται σάν στοιχεῖο γιά τὴν ἀνάλυση ὀλοκληρῶν συστημάτων, τότε ἡ φυσικὴ κατάληξη εἶναι ἡ ἀποδοχή, ὅπως τονίζουν καί οἱ λειτουργικοί, τῆς ἔννοιας τῆς συναίνεσης, σάν ἀναγκαίαις προϋπόθεσης γιά τὴν διατήρηση τοῦ συστήματος, καί αὐτὸ ἐμποδίζει σημαντικὰ τὴ βαθύτερη ἀνάλυση τῶν κοινωνικῶν δομῶν. Ἡ θεώρηση τῶν δυαδικῶν δεσμῶν θεωρεῖ τὴν κοινωνία σάν ἕνα τεμαχισμένο σύστημα γεμάτο ἀπὸ «κενά» πού πληροῦνται ἀπὸ μεσίτες καί πελάτες καί πού ὀδηγοῦν τελικὰ στὴν ὀλοκλήρωση. Ὡστόσο, αὐτὴ ἡ ἄποψη εἶναι τελεολογικὴ. Ὅπως τονίζει καί πάλι ὁ Gilsenan,

«εἶναι ἐξαιρετικὰ δύσκολο νά δείξει κανεὶς τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς κενοῦ παρά μόνο ἂν αὐτὸ ἔχει πληρωθεῖ. Οἱ μεσίτες γεννιοῦνται λοιπὸν ἀπὸ ὑποστασιοποιημένα κενὰ (reified gaps). Εἶναι σαφές ὅμως ὅτι οἱ μεσίτες δημιουργοῦνται ἀπὸ τίς μεταβολές τοῦ οἰκονομικοῦ καί πολιτικοῦ συστήματος. Σ' ἕνα πρότυπο, ὡστόσο, κοινωνικῆς στρωμάτωσης, ἂν ἕνα στρώμα Β μπεῖ ἀνάμεσα στό Α καί στό Γ, τότε μεσολαβεῖ μεταξὺ τῶν δύο ἢ γεμίζει ἕνα κενό».²⁵

Καμία λειτουργικὴ ἀνάλυση δέν ἀμφισβητεῖ τὴ δῆθεν ἀνυπαρξία τῶν κοινωνικῶν τάξεων στὶς ἀναπτυσσόμενες κοινωνίες, καί ἡ ἀνάλυση τῆς πολιτικῆς πελατείας ἐμφανίζεται σάν ἐναλλακτικὸ πλαίσιο γιά τὴν κατανόηση τῶν πολιτικῶν διαδικασιῶν σέ μεγάλο μέρος τοῦ Τρίτου Κόσμου σήμερα καί τῆς Νότιας Ἐφρώπης. Ὑποτίθεται ὅτι οἱ πελατειακοὶ δεσμοὶ ἐμπόδισαν τὴν ταξικὴ κινητοποίηση καί ὑπῆρξαν ἡ τροχοπέδη τῆς ἀνάπτυξης. Τὰ ἐκλογικὰ κόμματα δέν εἶναι παρά ἐκλογικοὶ μηχανισμοὶ πού παῦν νά ὑπάρχουν στό διάστημα μεταξὺ ἐκλογῶν. Ἐτσι, ταξικὰ καί ὁμαδικὰ συμφέροντα ἐκφράζονται μέσα ἀπὸ διαφορετικὰ κανάλια καί θεσμούς (ἐμπορικούς φορεῖς, ἐργατικὲς ἐνώσεις, τὸ στρατό κτλ.). Αὐτὸ ὅμως δέν σημαίνει οὔτε δείχνει πῶς τὰ ταξικὰ συμφέροντα λείπουν, ἀλλὰ μόνο πῶς ρυθμίζονται διαφορετικά. Ὁ Huntington, γιά παράδειγμα, εἶδει πῶς στὴν «πραιτωριανὴ κοινωνία» ὑπάρχει μεγάλη συμμετοχὴ ἀλλὰ ἀδύνατη θεσμοποίηση, καί ἔτσι κάθε ὁμάδα πολιτῶν ἐνεργεῖ κατ' εὐθείαν πρὸς τὸ Κέντρο τῆς ἐξουσίας,²⁶ ἀντὶ νά

22. P. Flynn, «Class, Clientelism and Coercion: Some Mechanisms of Internal Dependency and Control», *Journal of Commonwealth and Comparative Politics*, τόμ. 12, 1974. Ν. Μουζέλης, *Τάξεις καί Πολιτικὴ Πελατεία, Κοινωνικὲς καί Πολιτικὲς Δυνάμεις στὴν Ἑλλάδα*, Ἐξάντας 1977.

23. Ἐ.ἄ. Gilsenan, σελ. 179-80.

24. Gilsenan, Ἐ.ἄ., σελ. 180. L. Li Causi, «Anthropology and Ideology: The Case of Patronage in Mediterranean Societies», *Radical Science Journal*, τόμ. 1, 1975.

25. Gilsenan, Ἐ.ἄ., σελ. 181.

26. S.P. Huntington, *Political Order in Changing Societies*, New Haven, London, Yale University Press, 1968.

υπάρχουν ενδιάμεσοι μηχανισμοί που νά μεσολαβούν.

Αυτές οι θεωρήσεις παραβλέπουν κι ένα άλλο σπουδαίο στοιχείο, τό ρόλο δηλαδή του Κράτους στίς αναπτυσσόμενες χώρες, ιδιαίτερα σέ περιοχές όπως ή Βραζιλία, τό Μεξικό ή και ή Ελλάδα, όπου γιά μεγάλα διαστήματα τό Κράτος λειτούργησε πρὸς ὄφελος τῶν συμφερόντων μιᾶς ιδιαίτερης τάξης. Σ' αυτές τίς περιπτώσεις, θεσμοί, ὅπως οἱ ἐργατικές ἐνώσεις, ή Ἐκκλησία κτλ., συχνά λειτούργησαν σάν μηχανισμοί ἐνσωμάτωσης και ἐλέγχου τῶν μαζῶν και ἔτσι μποροῦν καλύτερα νά γίνουν κατανοητοί σάν μέρη τοῦ ἴδιου τοῦ Κράτους παρά σάν αυτόνομοι ὄργανοι.

Τά παραπάνω λοιπὸν δείχνουν πὸς ή ἔννοια τῆς πολιτικῆς πελατείας, ὅπως χρησιμοποιήθηκε μέχρι ἐδῶ, παραβλέποντας τήν ταξική ἀνάλυση, μπορεῖ μόνο νά περιγράψει ένα εἶδος σχέσεων—τίς προσωποπαγεῖς—πού ἐμφανίζονται σέ μικρές κοινότητες. Ὁ Powell ὑποστήριξε πὸς ή ἔννοια μπορεῖ νά ἐξηγήσει σχέσεις και πολιτικὴ συμπεριφορά φορέων χαμηλῆς θέσης, ὅπως οἱ ἀγρότες. Ἐπειδὴ ὁμως και οἱ ἀγρότες δέν υπάρχουν σέ ἀπομόνωση ἀπὸ τό κοινωνικό σύνολο και δέν ὀρίζονται σάν ἀγρότες παρά σέ σχέση μέ τήν πόλη ή μέ ἄλλους φορεῖς και ἐπειδὴ εἶναι δύσκολο νά διευρύνει κανεὶς τήν ἔννοια σὲ μακρο-επίπεδο, ή ἔννοια δέν εἶναι πολὺ χρήσιμο ἐργαλεῖο γιά τήν ἐξήγηση τῆς πολιτικῆς, ιδιαίτερα σὲ ἐθνικό ἐπίπεδο. Ἄς δοῦμε τώρα τή μαρξιστικὴ πλευρά.

2. πολιτικὴ πελατεία και νεο-μαρξισμός

Ἐλάχιστες ἐργασίες υπάρχουν στή νεο-μαρξιστικὴ φιλολογία πού νά ἀναλύουν ἄμεσα τήν πολιτικὴ πελατεία. Ὁ νεο-μαρξισμός ἐξετάζει ὀλόκληρο τό κοινωνικό σύστημα και ιδιαίτερα τίς ἐπιπτώσεις τῆς οἰκονομίας σὲ σύνολο τῶν «κοινωνικῶν σχηματισμῶν». Ἔτσι, ἀσχολεῖται γενικά μέ τό θέμα τῆς ἀνάπτυξης και τῆς κοινωνικῆς ἀλλαγῆς και μέ τίς σχέσεις ἀνάμεσα στίς ἀναπτυσσόμενες χώρες και σὲ παγκόσμιο οἰκονομικό σύστημα. Ἐδῶ, θ' ἀσχοληθοῦμε ιδιαίτερα μέ τή θεωρία τῆς «ἐξάρτησης» και μ' ἐκείνη τῶν «τρόπων παραγωγῆς» καθὼς και μέ τό τί συνεπάγονται γιά τήν ἀνάλυση τῆς πολιτικῆς πελατείας. Παρ' ὄλο πού ή δεύτερη θεωρία ἀναπτύχθηκε κυρίως ἀπὸ ἀνθρωπολόγους και τείνει νά περιορίζεται σέ προκαπιταλιστικές κοινότητες, ἔχουν γίνει προσπάθειες νά συνδεθεῖ μέ τή θεωρία τῆς ἐξάρτησης, τόσο γιά τήν ἐξέταση τῶν σχέσεων ἀνάμεσα σέ διάφορους τρόπους παραγωγῆς σὲ τοπικό ἐπίπεδο ὅσο και γιά τήν ἐπέκταση τῆς ἀνάλυσης στίς σχέσεις μέ ἐθνικούς θεσμούς και μέ τίς ἐξωτερικές διαρθρώσεις. Οἱ κοινωνικές τάξεις και γενικότερα οἱ συλλογικοὶ φορεῖς δράσης

βρίσκονται σὲ κέντρο τῆς νεο-μαρξιστικῆς ἀνάλυσης, και αὐτό ἀποτελεῖ και μία ἀπὸ τίς βασικές διαφορές μέ τίς νεο-ἐξελικτικές θεωρίες.

Ἡ θεωρία τῆς ὑπανάπτυξης τονίζει ὅτι τό χάσμα ἀνάμεσα στίς πλούσιες και τίς φτωχές χώρες εὐρύνεται ἀντὶ νά μειώνεται και ὅτι ὅσο περισσότερο οἱ φτωχές χώρες ἐνσωματώνονται σὲ παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα, τόσο περισσότερο προβλήματα δημιουργοῦνται. Σύμφωνα λοιπὸν μ' αὐτὴ τή θεωρία, οἱ ὑπανάπτυκτες σήμερα χώρες ἐνσωματώνονται σὲ παγκόσμιο σύστημα σάν δορυφόροι τῶν ἀναπτυγμένων, ἰσχυρῶν μητροπόλεων γιά νά παράγουν πρῶτες ὕλες, και τό πλεόνασμά τους μεταφέρεται συστηματικά στίς ἀναπτυγμένες χώρες. Ἡ ἀνάπτυξη (ή ὑπανάπτυξη) αὐτῶν τῶν χωρῶν εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ κείνη τῶν δυτικῶν οἰκονομιῶν και σχεδὸν καθόλου ἱκανοποιητικὴ γιά τήν πλειονότητα τοῦ πληθυσμοῦ τους, ἐνῶ τά ἐσωτερικά και ἐξωτερικά τους προβλήματα (μαζικὴ ἀνεργία, ὑποαπασχόληση, πενία, ἐξάρτηση) συνεχῶς ἐπιδεινώνονται.

Αὐτά τά προβλήματα, σύμφωνα μέ τοὺς νεο-μαρξιστές, εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἐκμετάλλευσης τόσο στίς διεθνεῖς ὅσο και στίς ἐσωτερικές δομές. Ἐμπόδιο στήν ἀνάπτυξη δέν εἶναι οἱ διαφορετικὲς ἀξίες, ὅπως ὑποστηρίζουν οἱ δομολειτουργικοί, ἀλλὰ ὀρισμένες κοινωνικές τάξεις τῶν ὁποίων τὰ συμφέροντα δέν ἐπιτρέπουν τήν ἀποτελεσματικὴ χρήση τῶν πλουτοπαραγωγικῶν πηγῶν και τῶν πόρων. Ἡ ἀνάπτυξη και ή ὑπανάπτυξη λοιπὸν ἀναλύονται ἀπὸ τοὺς νεο-μαρξιστές σάν στρατηγικές και ἐναλλακτικές λύσεις διαφόρων ὁμάδων, πού λειτοῦργοῦν μέσα σ' ένα δομικὰ καθορισμένο πλαίσιο γιά τή διατήρηση τῶν συμφερόντων τους.

Θεωρία τῆς «ἐξάρτησης»

Ὁ Gunder Frank ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς πρῶτους πού ἀνάλυσαν τήν ὑπανάπτυξη. Ἡ θεωρία του ἐκφράζεται σάν μιὰ κριτικὴ τῶν «ἰδεατῶν τύπων» πού εἶδαμε νωρίτερα. Ὑποστηρίζει πὸς ὁ ὅρος «παράδοση» και «παραδοσιακὸ» ἀφορᾷ σέ διαφορετικὲς κοινωνικές και οἰκονομικές δομές ἀνάλογα ἂν ἀναφέρεται στήν προκαπιταλιστικὴ Εὐρώπη ἢ σὲ τὸ σημερινὸ Τρίτο Κόσμο ἢ ἑτέρου. Ἡ δομὴ τῶν συγχρόνων ὑπαναπτύκτων κρατῶν δέν εἶναι ή μορφή τῆν ὁποία ἀποκτᾷ μιὰ «παραδοσιακὴ» κοινότητα, ὅταν ἔρχεται σ' ἐπαφή μέ τίς ἀναπτυγμένες κοινωνίες, οὔτε ἓνα ἀπὸ τὰ πρῶτα στάδια στή «μετάβαση» πρὸς τήν ἐκβιομηχάνιση και τὸν ἐκσυγχρονισμό. Πρόκειται μᾶλλον γιά τό ἀποτέλεσμα τῆς εἰσόδου τῆς στήν παγκόσμια οἰκονομία σάν περιφερειακῆς περιοχῆς γιά τήν παραγωγή πρῶτων ὕλων. Ἡ, ὅπως λέει ὁ Frank γιά τή Χιλή, «Ἐξέλιξη... εἶναι τό ἀπαραίτητο παράγωγο

τεσσάρων αἰῶνων καπιταλισμοῦ».²⁷ Ἐπίσης, οἱ ἐξωτερικοί παράγοντες πού ἐπηρεάζουν τὴν ἀνάπτυξη σήμερα εἶναι διαφορετικοί ἀπὸ ἐκείνους πού ἐπηρέασαν τὸν πρῶτο ἐκσυγχρονισμό (modernisation). Ὁ Frank, ἐξετάζοντας τὴν ἱστορία τῆς παγκόσμιας καπιταλιστικῆς ἐξάρτησης, θεωρεῖ τὴν πρωτόγονη συσσώρευση κεφαλαίου στρατηγικό παράγοντα γιὰ τὴν ἀνάπτυξη καί, ὅπως ὁ Baran πρὶν ἀπὸ αὐτόν, τονίζει τὴ σχέση «ἀπομύζησης/ἰδιοποίησης» (expropriation/appropriation) μέσα ἀπὸ τὴν ὁποία ἡ μητρόπολη (ἢ τὸ κέντρο) σφετερίζεται τὸ πλεόνασμα (ἢ ὑπερπροϊόν) πού παράγεται στὴν περιφερειακὴ χώρα καί τὸ χρησιμοποιεῖ γιὰ τὴ δική της παραπέρα ἀνάπτυξη.²⁸ Ἔτσι, ὁ Frank καταλήγει ἀκριβῶς στὸ ἀντίθετο συμπέρασμα ἀπὸ τοὺς νεο-εξελεγκτικούς, ὅτι δηλαδή τὸ χάσμα ἀνάμεσα στὸ ἀναπτυγμένο κέντρο καί τὴν ὑπανάπτυκτη περιφέρεια εὐρύνεται, ἀφοῦ ἡ περιφέρεια δέν ἰδιοποιεῖται τὸ πλεόνασμά της καί δέν ἐξελισσεται ἐξ αἰτίας τῆς δράσης τῆς μητρόπολης. Αὐτὴ ἡ ἔλλειψη ἰσοροπίας, σύμφωνα μὲ τὸν Frank, ἐκφράζεται μὲ τὴ «μονοπωλιστικὴ σχέση» μεταξὺ μητρόπολης καί δορυφόρων ὡς πρὸς τὶς ἐμπορικές συναλλαγές. Ἡ σχέση αὐτὴ εἶναι τὸ κλειδί γιὰ τὴν κατανόηση τῆς συσσώρευσης κεφαλαίου στὴ μητρόπολη.

Ἐπίσης, γιὰ τὴν ἀπομύζηση πλεονάσματος ἀπὸ τὴ μητρόπολη, ἀπαιτεῖται ἡ παρουσία κοινωνικῆς ὁμάδας μέσα στὴν περιφέρεια πού θά ἐξυπηρετεῖ αὐτόν τὸ σκοπό. Αὐτόν τὸ ρόλο παίζουν οἱ ἡγετικές ὁμάδες στὸν Τρίτο Κόσμο ἢ ἡ κυρίαρχη τάξη, πού παραμένει ἡ ἴδια ἄσχετα ἀπὸ τὴ δομὴ τῆς κοινωνίας, εἴτε αὐτὴ εἶναι φεουδαλική, ἀποικιακὴ ἢ δημοκρατικὴ. Ἔτσι, γράφει εἰδικά γιὰ τὴ Χιλί:

«Ἡ ἐξουσία ὑπῆρξε πάντα στὰ χέρια τῆς ἀστικῆς τάξης πού ἦταν καί εἶναι κατὰ κύριο λόγο ἐμπορικὴ καί ἰδιοποιεῖται τὸ οἰκονομικὸ πλεόνασμα ἀπ' ὅλους τοὺς σημαντικούς τομεῖς τῆς οἰκονομίας. Ἡ ἐξουσία στὴ Χιλί ποτὲ δέν βασίστηκε ἄμεσα καί πρωταρχικά στὴν ἰδιοκτησία τῆς γῆς μέσω τῆς μονοπωλιακῆς ἰδιοκτησίας ἢ τοῦ ἐλέγχου τῆς γῆς. Οἱ διαρθρώσεις μὲ ἄλλους τομεῖς τῆς οἰκονομίας συνετέλεσαν πολὺ στὴν ἰδιοποίησιν ἀπὸ τὴν ἀστικὴ τάξη τοῦ οἰκονομικοῦ πλεονάσματος καί τοῦ ἐλέγχου τῆς πολιτικῆς ζωῆς. Τὸ χιλιανὸ Κράτος καί οἱ θεσμοὶ του, δημοκρατικοὶ ἢ ἄλλοι, ὑπῆρξαν πάντα ἀναπόσπαστο μέρος τοῦ καπιταλιστικοῦ συστήματος τόσο στὸ τοπικὸ ὅσο καί στὸ διεθνές ἐπίπεδο, καθὼς καί ὄργανο τῆς ἀστικῆς τάξης. Ἡ ἐθνικὴ ἀστικὴ τάξη καί τὸ ἔθνος-κράτος ὑπῆρξαν στὸ παρελθόν καί ἐξακολουθοῦν νὰ εἶναι τώρα ἀκόμη περισσότερο ἀναπόσπαστα μέρη τοῦ διεθνοῦς καπιταλιστικοῦ συστήματος καί βασικά δορυφόροι του ἢ, μ' ἄλλα λόγια, ὑπανάπτυκτα. Ἔτσι καί ἡ ἀστικὴ τάξη καί τὸ κράτος ἐξαρτήθηκαν καί ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴ διεθνή καπιταλιστικὴ μητρόπολη καί εἶναι ὄργανά της γιὰ τὴν ἐκμετάλλευση τῆς περιφέρειας.»²⁹

27. A.G. Frank, *Development and Underdevelopment in Latin America. Historical Studies of Chile and Brazil*. New York: Monthly Review Press, 1967, σελ. 3.

28. P. Baran. *The Political Economy of Growth*. New York. Monthly Review Press, 1957.

29. Frank, τὸ ἴδιο, σελ. 116.

Στὴν ἐξέταση τῶν λειτουργικῶν ἀναλύσεων εἶδαμε ὅτι οἱ κοινωνικὲς τάξεις ὑποβιβάζονται σὲ ἀπλὴ ἀπαρίθμηση ἀτομικῶν χαρακτηριστικῶν. Ἐδῶ ὀρισμένοι μαρξιστές, ὅπως ὁ Frank, συχνὰ ὑπερτονίζουν τὶς συνειδητές ἐνέργειες τῶν τάξεων, ἰδιαίτερα ὅταν ἀναφέρονται στὶς κυρίαρχες τάξεις. Ἡ ἐξέταση τοῦ Frank ἔχει καί ἄλλα ἀρνητικὰ σημεῖα. Ὁ καπιταλισμὸς γι' αὐτόν εἶναι ἐκεῖνο τὸ σύστημα παραγωγῆς, στὸ ὁποῖο πραγματοποιεῖται κέρδος σὲ ὄφελος ἄλλου φορέα, διαφορετικοῦ ἀπὸ τὸν ἄμεσο παραγωγό. Ἔτσι, συμμετοχὴ στὴ διεθνή ἀγορὰ σημαίνει καί διείσδυση καπιταλιστικῶν σχέσεων παραγωγῆς στὴν περιφέρεια. Ἀκόμη, ἡ ἀνάπτυξη τῆς ὑπανάπτυξης καί ἡ ἐκμετάλλευση τοῦ Τρίτου Κόσμου δέν συμβαίνει σὲ κάποια εἰδικὴ ἱστορικὴ στιγμή (ὅπως ὑποστήριξε ὁ Lenin), ἀλλὰ εἶναι ἀναπόσπαστο στοιχεῖο τῆς δυναμικῆς τῆς καπιταλιστικῆς ἀνάπτυξης. «Ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη καί ὑπανάπτυξη εἶναι ἀντίθετες ὄψεις τοῦ ἴδιου νομίσματος.»³⁰ Οἱ ἴδιοι δηλαδή μηχανισμοὶ πού προκαλοῦν τὴν ὑπανάπτυξη στὴν περιφέρεια εἶναι ἀναγκαῖοι γιὰ τὴ συσσώρευση κεφαλαίων στὸ κέντρο. Ὡστόσο, χαρακτηρίζοντας καπιταλιστικὸ ὁλόκληρο τὸ παγκόσμιο οἰκονομικὸ σύστημα ἀπὸ τότε πού ἐμφανίσθηκαν διεθνεῖς ἐμπορικές σχέσεις, ὁ Frank ἀγνοεῖ τὶς διαφορὲς ἀνάμεσα σὲ χώρες καί σὲ ἱστορικές περιόδους, καί καταλήγει στὸ ἀντίθετο ἀποτέλεσμα ἀπὸ κεῖνο πού ἦταν πρωταρχικὸς σκοπὸς τῆς θεωρίας του. Ἡ συνέπεια ἀναφορικὰ μὲ τὶς κοινωνικὲς σχέσεις εἶναι ὅτι, σὲ κάθε περιφερειακὴ χώρα, ἢ μικρὴ ὁμάδα, πού ἰδιοποιεῖται τὸ πλεόνασμα εἴτε σὰν πράκτορας τῆς μητρόπολης εἴτε γιὰ νὰ πωλήσει στὴ μητρόπολη, εἶναι δεμένη μὲ τὸν καπιταλιστικὸ κόσμον μέσω αὐτῆς τῆς ἐξωτερικῆς σχέσης. Ἡ ἀστικὴ τάξη παρουσιάζεται λοιπὸν σὰν παντοδύναμη καί προσπαθεῖ νὰ διατηρήσει τὰ συμφέροντά της μὲ πολιτικὴ δράση. Ὅποιαδήποτε ἄλλη σχέση, πού δέν ἐκφράζεται μὲ ἄμεση ἀντιστοιχία ἀνάμεσα σὲ ταξικὲς τοποθετήσεις καί στρατηγικές, παραμερίζεται. Ἡ διατήρηση τῆς ἡγεμονίας τῆς τάξης ἐξαρτᾶται μᾶλλον ἀπὸ τὴ διατήρηση τοῦ τρόπου παραγωγῆς πού πρωτοδημιουργήθηκε παρὰ ἀπὸ τὸν ἐπαναστατικὸ μετασχηματισμὸ τῆς διαδικασίας παραγωγῆς.

Τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Frank ἀποδείχθηκαν ἐμπειρικά ἀνακριβῆ, ἀφοῦ τὸ ἐμπόριο ἀνάμεσα στὶς ἀναπτυγμένες χώρες αὐξάνει ταχύτερα τώρα εἰς βάρος τοῦ ἐμπορίου ἀνάμεσα σ' αὐτές καί τὸν ὑπανάπτυκτον κόσμον. Μεγάλον μέρος τοῦ Τρίτου Κόσμου μετέχει στὴν ἰδιοποίησιν τοῦ ὑπερπροϊόντος. Ἡ διατήρηση τοῦ πρωταρχικοῦ τρόπου παραγωγῆς ἰσχύει ἴσως γιὰ ὀρισμένες χώρες, ἀλλὰ ὑπάρχουν καί τὰ παραδείγματα βιομηχανιῶν ἔντασης ἐργασίας πού ἔχουν ἐγκατασταθεῖ σὲ χώρες, ὅπως οἱ Φιλιππίνες ἢ

30. Frank, τὸ ἴδιο, σελ. 9.

ή Σιγκαπούρη, για την παραγωγή αγαθών που εξάγονται κυρίως στις αναπτυγμένες χώρες. Κράτη, όπως η Βραζιλία, άφ' ετέρου πέρασαν στο στάδιο της αναπτυγμένης βιομηχανίας.

Σοβαρή αδυναμία της θεώρησης του Frank, όπως υποστηρίζουν οι Laclau³¹ και Brenner,³² είναι ότι δεν αναφέρεται στη σύνδεση των τάξεων με τους τρόπους παραγωγής. Ο Laclau κατηγορεί τον Frank ότι συγχέει την έννοια του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής με τη συμμετοχή στο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα. Σύμφωνα με τον Laclau, οι έννοιες δεν πρέπει να συγχέονται, γιατί το παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα περιλαμβάνει εξ' όρισμού πολλούς τρόπους παραγωγής. Ο Laclau θεωρεί την ελεύθερη εργασία σαν το καθοριστικό χαρακτηριστικό του καπιταλισμού.³³ Ο Laclau επίσης αμφισβητεί το μαρξιστικό χαρακτήρα του προτύπου του Frank. Το λογικό αποτέλεσμα της θεώρησης του Frank είναι τελικά οι τάξεις να θεωρούνται φαινόμενα της αγοράς. Οι απαιτήσεις της αγοράς λοιπόν και το κέρδος καθορίζουν την ταξική δομή, και από δω και ύστερα δεν υπάρχει ανάγκη να εξεταστεί η ιστορική εξέλιξη των τάξεων. Η παρουσίαση αυτή των ταξικών σχέσεων είναι υπερβολικά μηχανική. Δεν αναφέρει καθόλου το βαθμό στον οποίο η οικονομική ανάπτυξη συνδέεται με ιστορικά ιδιαίτερες ταξικές δομές παραγωγής και ιδιοποίησης του πλεονάσματος, που κι αυτές προσδιορίζονται από παράγοντες που δεν έχουν άμεση σχέση με την αγορά. Η έμφαση στις σχέσεις εκμετάλλευσης ανάμεσα σε αναπτυγμένες και υπανάπτυκτες χώρες, ενώ χαρακτηρίζει γενικά τη φύση των σχέσεων, υποτιμά άλλα στοιχεία στις σχέσεις μεταξύ εθνών ή ομάδων, που ίσως δεν μπορούν να χαρακτηριστούν σχέσεις εξάρτησης (π.χ. συνεργασία). Στο τοπικό επίπεδο εξ' άλλου, όπως υποστηρίζει ο Long,³⁴ υπάρχουν διάφορες όριζόντιες συναλλαγές μεταξύ μιās, περιφέρειας και μιās άλλης, που δύσκολα θ' αναλύονταν και θά έρμηνευονταν με βάση το πρότυπο του Frank. Η μηχανιστική παρουσίαση των τάξεων αποκλείει την πιθανότητα σε μερικές κοινωνίες οι πολιτικές διαστάσεις να μην αντικατοπτρίζουν άμεσα ταξικές διαιρέσεις αλλά να έχουν σχέση μάλλον με θρησκευτικές ή εθνικές διαστάσεις, με κάστες, κτλ. Οι σχέσεις πατρωνίας εξαφανίζονται από την ανάλυση και οι πάτρωνες εξισώνονται με τους γαιοκτήμονες, ενώ οι πελάτες με τους αγρότες.

Κάπως έτσι είδε ο Gilsenan την περίπτωση στο

31. E. Laclau, *Politics and Ideology in Marxist Theory*, London, NLB, 1977.

32. R. Brenner, «The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism», *New Left Review*, 104.

33. Laclau, σελ. 30.

34. N. Long, «Structural Dependency, Modes of Production and Economic Brokerage in Rural Peru» στο I. Oxaal κτλ., *Beyond the Sociology of Development*, London, Routledge, 1975.

Λίβανο και ο Li Causi στην Ίταλία. Ωστόσο, μ' αυτό τον τρόπο ή εξέταση των μεταβαλλομένων σχέσεων ανάμεσα σε πελατείες και ταξικές πολιτικές οργανώσεις κατά τη διαδικασία της καπιταλιστικής ανάπτυξης, αποκλείεται και μαζί της παραμελείται και η μελέτη των συνθηκών που οδηγούν από την έμμεση στην άμεση σύνδεση πολιτικών δομών και ταξικής εκμετάλλευσης. Οι γενικεύσεις του Frank επίσης αποκρύπτουν την ύπαρξη προ-καπιταλιστικών σχέσεων. Σε πολλά μέρη του κόσμου, για παράδειγμα, υπάρχουν ακόμη φεουδαρχικές σχέσεις παραγωγής. Πολλές εμπειρικές μελέτες στη Λατινική Αμερική δείχνουν ότι και ο καπιταλιστικός και οι προ-καπιταλιστικοί τρόποι παραγωγής συχνά συνυπάρχουν, και έτσι οι ίδιοι αγρότες συμμετέχουν σε ποιοτικά διαφορετικές σχέσεις παραγωγής. Ο Long, επικρίνοντας την ανάλυση του Frank, γράφει ότι η θεωρία της δομικής εξάρτησης δεν είναι ικανοποιητική ακόμη και με την τελειοποιημένη μορφή της, όπως αυτή έχει εφαρμοστεί από τον Cotler.³⁵ Ο Cotler, στη μελέτη του των σχέσεων κυριαρχίας στο Περού (κυρίως στο σύστημα hacienda), αρχίζει χρησιμοποιώντας την έννοια της δορυφοροποίησης του Frank και τονίζει τον «πλουραλισμό», μιά δομή δηλαδή όπου τρόποι κυριαρχίας εκτός από αυτούς που δημιουργεί το πολιτικό σύστημα παραμένουν κεντρικοί. Παρ' όλο που εξακολουθεί να βλέπει τις σχέσεις σαν κάθετες, υποστηρίζει ότι υπάρχουν διάφοροι τύποι αγροτικών κοινωνικών συστημάτων (παραδοσιακές haciendas, εκσυγχρονισμένες, ινδιάνικες αγροτικές κοινότητες, μικρές ιδιοκτησίες), που όμως είναι αλληλοσυνδεδεμένα στο περιφερειακό επίπεδο καθώς και στο γενικότερο δίκτυο κυριαρχίας στο εθνικό επίπεδο. Υπάρχουν δύο τρόποι για την ανάλυση της κυριαρχίας στο Περού. Όπου υπάρχει άργη οικονομική αλλαγή, όπως στα όρεινά, οι σχέσεις κυριαρχίας είναι τυπικά «παραδοσιακές». Όπου υπάρχει χαμηλή πολεοποίηση (urbanisation), χαμηλή κοινωνικο-οικονομική διαφοροποίηση, πρωτόγονη τεχνολογία και χαμηλή παραγωγικότητα, απουσία επικοινωνίας και υψηλός αναλφαβητισμός, οι Ίνδιάνοι αγρότες της περιοχής έχουν λίγες εναλλακτικές λύσεις και είναι επομένως αναγκασμένοι να υποκύπτουν σε προστάτες που ελέγχουν σημαντικούς πόρους της περιοχής (γή και εκπαίδευση). Με αυτό τον τρόπο συνδέονται και με το εξωτερικό. Οι αγρότες, από την άλλη πλευρά, συχνά προσφέρουν εργασία και άλλες υπηρεσίες στους πάτρωνες που συνήθως είναι μιγάδες και γαιοκτήμονες («mestizos» και «hacendados»). Η σταθερότητα του συστή-

35. J. Cotler, «Traditional Haciendas and Communities in a Context of Political Mobilisation in Peru» στο R. Stavenhagen (ed.), *Agrarian Problems and Peasant Movements in Latin America*, N.Y., Anchor Books, 1970. Επίσης, «The Mechanisms of Internal Domination and Social Change in Peru», *Studies in Comparative International Development*, τόμ. III, αρ. 12.

ματος, κατά τόν Cotler, διατηρεῖται ἐξ αἰτίας τῆς ὑπαρξῆς ἐνός ὀλόκληρου συστήματος «νορμῶν» σύμφωνα μέ τίς ὁποῖες οἱ ἀγρότες θεωροῦν τόν «mestizo» σάν τήν πιά ἰσχυρή πηγή παροχῆς ὠφελιμάτων. Οἱ ἀγρότες ἔτσι συναγωνίζονται γιά τήν προστασία πού προσφέρουν οἱ πατρῶνες ἀντί νά ὀργανώνονται ὀριζόντια σάν ὁμάδα. Ἡ ἀλλαγὴ σέ τέτοιες περιπτώσεις καί τό ἐναλλακτικό πρότυπο, σύμφωνα μέ τόν Cotler, προέρχεται ἀπό τόν κρατικό παρεμβατισμό γιά τή δημιουργία ἐναλλακτικῶν λύσεων, τήν ἀνάπτυξη ἐπικοινωνιῶν, τήν κατάργηση κρατικῶν θεσμῶν πού ἐξυπηρετοῦν ἀποκλειστικά ἢ σέ μεγάλο μέρος τοὺς mestizos καί hacendados. Τό μονοπώλιο ὑλικῶν καί κοινωνικῶν πόρων καταστρέφεται καί διάφορες κυρίαρχες ὁμάδες ἐμφανίζονται σέ διαφορετικούς τομεῖς δράσης (ἀγορές, κυβέρνηση, κτλ.).

Ἡ ἔρευνα, σύμφωνα μέ αὐτό τό πρότυπο, ἔδειξε ὅτι σέ εἰδικές περιοχές τοῦ Περού ὑπάρχουν διάφορες μορφές ἐξάρτησης σάν ἀποτέλεσμα τῆς γεωργικῆς μεταρρυθμίσεως πού ἐπέβαλε τό Κράτος καί τῆς υποχρέωσης τῶν Ἰνδιάνων καί τῶν μικροκαλλιερῶν νά ἐξάγουν τά προϊόντα τους καί νά πωλοῦν τήν ἐργασία τους στίς ἀστικές ἀγορές, πού ἐλέγχονται ἀπό ἰσχυρότερους ἐμπορικούς καί βιομηχανικούς φορεῖς. Μιά ἄλλη αἰτία γι' αὐτό εἶναι ἡ ἐξάρτηση τῶν ἀγροτῶν ἀπό κυβερνητικούς καί ἄλλους ὀργανισμούς γιά τήν ἀπόκτηση κεφαλαίων καί τεχνικῶν γνώσεων. Οἱ μελέτες ἔδειξαν πῶς ἐμποροί, τεχνικοί, ἐπιχειρηματίες καί πολιτικοί μεσολαβητές ἔχουν συχνά ἀντικαταστήσει τοὺς γαιοκτῆμονες καί μεγαλοἰδιοκτῆτες (hacendados).

Ὁ Cotler ἀναγνωρίζει τή συνύπαρξη διαφορετικῶν μονάδων καί ὑπογραμμίζει ἔμμεσα τήν ἀνάγκη νά ἐξεταστοῦν οἱ διαρθρώσεις ἀνάμεσα σέ μή καπιταλιστικούς καί τόν καπιταλιστικό τρόπους παραγωγῆς. Ἐντοπίζει ὁμως τήν ἀνάλυση στίς κάθετες σχέσεις καί δέν ἐρευνᾷ τίς ὀριζόντιες τόσο μέσα σ' ἕνα καί μόνο τρόπο παραγωγῆς ὅσο καί ἀνάμεσα σέ διάφορους τρόπους. (Οἱ ἐργάτες, π.χ., στίς παραδοσιακές haciendas συνάπτουν σχέσεις ἀνάμεσά τους καθῶς καί μέ ἄλλες ὄχι μόνιμα διαμένουσες ἀγροτικές οἰκογένειες γιά οἰκονομικούς, κοινωνικούς ἢ καί θρησκευτικούς λόγους.) Τό πρότυπο πού τονίζει τήν ἐξάρτηση τοῦ δορυφόρου ἀπό τή μητρόπολη μπορεῖ νά εἶναι χρήσιμο σέ ὀρισμένες περιπτώσεις, ἀλλά εἶναι ἀκατάλληλο γιά μελέτες πού περιορίζονται στό τοπικό ἐπίπεδο καί πού ἀσχολοῦνται μέ εἰδικούς τύπους προσωπικῶν σχέσεων. Ἐπίσης, εἶναι ἀκατάλληλο γιά περιπτώσεις ὅπου ὑπάρχουν ἄμεσες συνδέσεις μέ τά ἐθνικά κέντρα.

Σύμφωνα μέ τόν Long, πρόσφατες μελέτες ἔδειξαν ὅτι τά ὄρεινά τοῦ Περού συμμετέχουν σέ ὀλόκληρη σειρά οἰκονομικῶν καί κοινωνικῶν συναλλαγῶν ἀπ' εὐθείας μέ τήν πρωτεύουσα, Λίμα, καί ἔχουν ἐλάχιστη ἐπαφή μέ τοπικά ἐπαρχιακά κέντρα.

Γιά νά ἐξηγηθεῖ αὐτό, ὑποστηρίζει ὁ Long, πρέπει νά ληφθοῦν ὑπ' ὄψη παράγοντες, ὅπως ἡ ἐξέλιξη τῶν ἐπικοινωνιῶν μεταξύ πρωτεύουσας καί ἐνδοχώρας, ἡ θέση ὀρισμένων ἀγορῶν, ὁ ρυθμός καί τό εἶδος τῆς μετανάστευσης ἐργατῶν ἀπό τά χωριά στά μεταλλεῖα καί στίς παράλιες πόλεις, καθῶς καί ἡ ἐξέλιξη ὀρισμένων κοινωνικῶν ὀργανώσεων, π.χ. ὁμίλων πού περιοδεύουν, πολιτικῶν ὀργανώσεων, ψυχγωγικῶν συλλόγων, πού ἀποτελοῦν τά μέσα μέ τά ὁποῖα διατηροῦνται οἱ στενές σχέσεις μέ τήν πρωτεύουσα.³⁶

Αὐτή ἡ ἄμεση σχέση μητρόπολης-δορυφόρου συνεπάγεται ὅτι ἀλλαγές στήν ἀνάπτυξη τῶν δορυφόρων ἐξαρτῶνται ἀπό δυνάμεις τῆς μητρόπολης. Παρ' ὄλο πού αὐτό εἶναι γενικά σωστό, γιά τό πρῶτο στάδιο, ἀργότερα οἱ ἴδιοι οἱ δορυφόροι παίζουν καθοριστικό ρόλο στήν κατανομή ἐθνικῶν καί τοπικῶν πόρων. Συχνά, γιά παράδειγμα, κόμματα καί ὁμάδες πίεσης ἐπιτυγχάνουν εὐνοϊκή μεταχείριση γιά τίς περιοχές τῆς προέλευσής τους. Τό πρότυπο τοῦ Frank λοιπόν κατευθύνει τήν ἀνάλυση μακριά ἀπό παρόμοια θέματα. Ὅποιαδήποτε ἡγετική ὁμάδα σέ ὁποιοδήποτε δορυφόρο ἀποκτᾷ μητροπολιτικό ρόλο σέ σχέση μέ τοὺς ὀπαδούς της, καί τό σχῆμα ἔτσι παρουσιάζεται ἐξαιρετικά στατικό καί ὑποτιμᾶται ὁ ρόλος τῶν ἐσωτερικῶν παραγόντων στήν προώθηση τῆς οἰκονομικῆς καί κοινωνικῆς ἀλλαγῆς ἢ στή διατήρηση τῆς ἀνισότητος ἀνάμεσα σέ διάφορους οἰκονομικούς καί κοινωνικούς τομεῖς. Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τήν ἀνάλυση τοῦ Cotler πού τονίζει τοὺς ἐξωγενεῖς παράγοντες ἀλλαγῆς (νέες εὐκαιρίες ἀπασχόλησης, δημιουργία ἐθνικῶν κομμάτων, ἀλλαγές στίς σχέσεις μεταξύ ἐθνικῶν καί τοπικῶν ἡγετικῶν ὁμάδων). Ὡστόσο, οἱ ἀλλαγές δέν ἐξηγοῦν τή διαφορετική ἀνάπτυξη ἀνάμεσα σέ διάφορες μονάδες. Γιά νά ἐξηγηθεῖ αὐτό, χρειάζεται λεπτομερῆς μελέτη τῶν ἐσωτερικῶν διαφορῶν τοῦ συστήματος hacienda καί τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στίς διάφορες ὁμάδες πού λειτουργοῦν μέσα στή μονάδα (ἀγρότες-ἐνοικιαστές καί hacendados).

Οἱ παραπάνω ἐπικρίσεις βέβαια δέν σημαίνουν πῶς ἡ μελέτη τῆς δομικῆς ἐξάρτησης δέν εἶναι χρησιμῆ. Ἀντίθετα, δείχνει τή διαδικασία οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης καί κοινωνικῆς ἀλλαγῆς στόν Τρίτο Κόσμο ὑπογραμμίζοντας ὅτι ἡ πορεία αὐτή εἶναι διαφορετική καί ὄχι παράλληλη μ' ἐκείνη τῆς Δύσης.

Τρόπος παραγωγῆς

Ἡ ἀνάλυση τῶν τρόπων παραγωγῆς στόν Τρίτο Κόσμο ἀσχολήθηκε πρόσφατα μέ τοὺς τρόπους μέ τοὺς ὁποίους ὁ καπιταλιστικός τρόπος παραγωγῆς διαρθρώνεται καί τελικά καταλήγει νά ἐλέγχει τοὺς

36. Long, τό ἴδιο, σελ. 264.

παραδοσιακούς μη-καπιταλιστικούς τρόπους. Σχετικά με την ανάλυση της υπανάπτυξης, προσπαθεί να εξηγήσει πώς και γιατί όρισμένες μη καπιταλιστικές μορφές παραγωγής παραμένουν παρά την ενσωμάτωσή τους σε σύγχρονα συστήματα εμπορευματοποίησης και αγοράς. Κύριοι θεωρητικοί εδώ, εκτός από τον Althusser με τον οποίο δεν θ' ασχοληθούμε εδώ, είναι οι Γάλλοι οικονομικοί άνθρωπολόγοι, όπως ο Meillassoux, που επηρεάστηκαν από τον Althusser. Ο Meillassoux βλέπει τους κοινωνικούς σχηματισμούς σαν συνδυασμούς διαφόρων τρόπων παραγωγής, από τους οποίους ένας είναι κυριαρχικός.³⁷

Αντίθετα από τον Frank, αυτοί που ακολουθούν την ανάλυση με βάση τον τρόπο παραγωγής τονίζουν την παραγωγή και όχι την κυκλοφορία, καθώς και τον κοινωνικό έλεγχο που εξασφαλίζει τη διατήρηση των μέσων φυσιολογικής αναπαραγωγής της ζωής του ανθρώπου/παραγωγού αντί για τον έλεγχο των μέσων παραγωγής. Στην Αφρική, κατά τον Meillassoux,

«όχι μόνο η αναπαραγωγή της επιβίωσης αλλά και η αναπαραγωγή της μονάδας, βιολογικά και δομικά, εξασφαλίζεται με τον έλεγχο των γυναικών που θεωρούνται ο φυσιολογικός φορέας αναπαραγωγής του παραγωγού... Ο έλεγχος των γυναικών και της συζυγικής πολιτικής δημιουργεί νέο πρότυπο κυκλοφορίας ανάμεσα στις κοινότητες και όχι μόνο στο έσωτερικό κάθε μίας τους. Πολλά 'άσχετα' φαινόμενα στο λεγόμενο σύστημα 'ανταλλαγών' αυτών των κοινωνιών μπορούν να εξηγηθούν, όταν η ανάλυση γίνει με αυτόν τον τρόπο, όπως π.χ. οι έννοιες του δώρου, της αξίας, της αμοιβαιότητας και της προίκας, καθώς και τα κοινωνικά χαρακτηριστικά αγαθών και πλούτου, που είναι ποιοτικά διαφορετικά από τα προϊόντα ή το 'κεφάλαιο'».³⁸

Για τον Meillassoux, ένα οικονομικό σύστημα έχει μια εγγενή σκοπιμότητα που είναι απαραίτητο να εξεταστεί αν θέλουμε να κρίνουμε κατά πόσο αυτό μπορεί να μεταβληθεί. Μιλώντας για τους αγροτικούς κοινωνικούς σχηματισμούς, γράφει:

«οι αγροτικοί αυτοσυντηρήτοι σχηματισμοί βασίζονται λιγότερο στον έλεγχο των μέσων υλικής παραγωγής και περισσότερο στα μέσα ανθρώπινης αναπαραγωγής, την επιβίωση δηλαδή και τις γυναίκες. Ο σκοπός τους είναι η αναπαραγωγή της ζωής σαν προϋπόθεση για την παραγωγή... Άλλαγή προς υλικούς παραγωγικούς σκοπούς ή μετατόπιση δηλαδή από μία κατάσταση όπου η παραγωγή προορίζεται για την αυτοσυντήρηση και τη διαίωσιση των παραγωγών προς μία κοινωνία όπου η παραγωγή προορίζεται για την εξωτερική αγορά, αναγκαία επιφέρει ριζική αλλαγή αν όχι και την κοινωνική καταστροφή των κοινοτήτων... Οι απόπειρες επιβολής παραγωγικών και εμπορικών θεσμών, όπως συνεταιρισμών ή κοινοτήτων συγγενών ή χωριών, αποτυγχάνουν ή μεταβάλλουν τις κοινωνίες σε ενδεχόμενα συστήματα τάξεων».³⁹

37. C. Meillassoux, «From Reproduction to Production», *Economy and Society*, τόμ. 1, αρ. 1, αρ. 98.

38. Το ίδιο, σελ. 100.

39. Το ίδιο, σελ. 102.

Ο Meillassoux επίσης υποστηρίζει ότι οι καπιταλιστές, γνωρίζοντας τη δυνατότητα αυτής της αντίφασης, δρουν ένσυνείδητα για να διατηρήσουν την αρχική δομή. Οι αγροτικές αυτοσυντηρούμενες κοινότητες εκπληρούν λειτουργίες που ο καπιταλισμός προτιμά να μην αναλαμβάνει στις υπανάπτυκτες χώρες, όπως π.χ. η κοινωνική ασφάλιση. Ο Meillassoux αναφέρει περιπτώσεις στην Αφρική και υποστηρίζει ότι ο πληθυσμός είναι αναγκασμένος να πωλεί την εργατική του δύναμη για να πληρώσει τους φόρους και να κερδίσει λίγα χρήματα. Εφ' όσον το καπιταλιστικό σύστημα δεν χορηγεί ικανοποιητική κοινωνική ασφάλιση (συντάξεις γήρατος, επιδόματα ασθενείας και ανεργίας κ.ά.), οι άνθρωποι πρέπει να βασιστούν σε εναλλακτική κοινωνικο-οικονομική οργάνωση για να καλύψουν τις βασικές αυτές ανάγκες. Συνεπώς, η διατήρηση των σχέσεων με το χωριό και την οικογένεια είναι απαραίτητη για τους εργαζόμενους. Απαραίτητη είναι επίσης και η διατήρηση του παραδοσιακού τρόπου παραγωγής σαν του μόνου κατάλληλου να εξασφαλίζει την επιβίωση.

Δομολειτουργικοί κοινωνιολόγοι θά απέδιδαν τις παρόμοιες καταστάσεις σε ψυχολογικές ή καθαρά πολιτιστικές αιτίες, ή ακόμη στην ύπαρξη «διττής» οικονομίας. Η έννοια της «διττής» οικονομίας όμως αποκρύπτει την εκμετάλλευση που υφίστανται οι κοινωνίες που τώρα έχουν ενσωματωθεί σαν οργανικά συστατικά της καπιταλιστικής παραγωγής για να συντηρούν τους προσωρινά μη παραγωγικούς εργαζόμενους του καπιταλιστικού τομέα και να τους χορηγούν τους απαραίτητους πόρους για την επιβίωσή τους. Εξ αιτίας αυτής της διαδικασίας απορρόφησης, συμπεραίνει ο Meillassoux, οι αγροτικές κοινότητες, που διατηρούνται σαν αποθήκες φθηνής εργασίας, ύπνομεύονται και ταυτόχρονα διατηρούνται σε κατάσταση διαρκούς κρίσης αντί να προχωρούν ομαλά προς τον καπιταλισμό.⁴⁰ Ο Meillassoux και άλλοι μαρξιστές άνθρωπολόγοι, όπως ο Godelier, ο Ray κτλ., τείνουν να περιορίζουν τις αναλύσεις τους σε προκαπιταλιστικές κοινωνίες μόνο. Στις πιο αναπτυγμένες κοινωνίες όμως το πρόβλημα είναι περισσότερο πολυσύνθετο. Η μελέτη του Long⁴¹ με θέμα την οικονομική μεσιτεία στο σύστημα hacienda και μικρής ιδιοκτησίας στο Περού υπογραμμίζει άκριτως αυτόν τον πολυσύνθετο χαρακτήρα. Ο Long αναλύει το οικονομικό σύστημα hacienda σαν αυτό να αντιπροσωπεύει ένα συνδυασμό κοινωνικών σχέσεων που βασίζεται σε διάφορους τρόπους παραγωγής και όπου ο τρόπος παραγωγής της hacienda μέσω των οικονομικών δεσμών συνδέει στενά τον ένοικιαστή-εργάτη (colono) με τον καπιταλιστή (hacendado) που ει-

40. Το ίδιο, σελ. 103.

41. Long, τό ίδιο.

ναί ἰδιοκτητῆς καί πού τελικά ἐλέγχει ἐπίσης τά μέσα παραγωγῆς. Ὁ colono, ὡστόσο, γενικά συνδέεται μέ τόν hacendado ὄχι μόνο μέ οἰκονομικούς δεσμούς ἀλλά καί μέ ἄλλου εἶδους σχέσεις, πού βασίζονται σέ πνευματικές συγγένειες καθῶς καί στή συμμετοχή του σάν μέλους σέ κοινές θρησκευτικές ὀργανώσεις. Ὁ Long τονίζει τήν ἀνάγκη λεπτομεροῦς ἀνάλυσης αὐτῶν τῶν σχέσεων καί τοῦ τρόπου μέ τόν ὁποῖο ἐνισχύονται καί διατηροῦνται οἱ κοινωνικές σχέσεις παραγωγῆς. Ὁ πολυσύνθετος χαρακτήρας παρόμοιων σχέσεων ἀποκαλύπτεται μέ τήν ἐξέταση τῆς συμμετοχῆς διαφόρων οἰκογενειῶν σέ διαφόρους τρόπους παραγωγῆς. Ἔτσι, τά μέλη μιᾶς ἀγροτικῆς οἰκογένειας πού εἶναι ἰδιοκτῆτες μικροῦ κομματιοῦ γῆς μποροῦν περιοδικά νά ἐργάζονται σέ κοντινές haciendas ἢ σέ ἐμπορικά ἀγροκτήματα ἢ, ἂν διαθέτουν τά μέσα, νά ἐνοικιάζουν ἢ νά καλλιεργοῦν γῆ πού ἀνήκει σέ γειτονική οἰκογένεια μέ δικαίωμα συμμετοχῆς στή συγκομιδή. Ἐπί πλέον, ἡ ἴδια οἰκογένεια μπορεῖ νά συνδέεται μέ τό μεταλλευτικό τομέα μέσω ἐνός ἀπό τά μέλη τῆς ἢ ἀκόμη νά ἀσχολεῖται μέ τήν οἰκοτεχνία γιά τήν παραγωγή διαφόρων ἀντικειμένων πού θά πουλήσει ἢ θά ἀνταλλάξει στήν τοπική ἀγορά. Ἔτσι, ἡ ὕπαρξη ἄλλων τρόπων παραγωγῆς (καπιταλιστικοῦ καί μη-καπιταλιστικῶν) ἐπιτρέπει στήν ἀγροτική οἰκογένεια, πού λειτουργεῖ μέσα σ' ἕνα σύστημα, κατ' ἀρχήν, μικρῆς ἰδιοκτησίας, νά ἐξασφαλίζει τά μέσα γιά τήν αὔξησιν τοῦ εἰσοδήματος ἢ τήν ἀπόκτηση προσθέτων πόρων γιά τήν κάλυψη δαπανῶν πού ἔχουν ἢ δέν ἔχουν σχέση μέ τήν παραγωγή. Ἄπ' τήν ἄλλη μεριά, ὁ hacendado ἐπίσης ἐπωφελεῖται ἀπό τήν κατάστασιν μιά καί ἡ διατήρησιν τῆς μικρῆς ἰδιοκτησίας τοῦ ἐξασφαλίζει ἐποχιακοῦς ἀγροτικούς ἐργάτες, ὅταν τοὺς χρειάζεται.⁴² Ἔτσι λοιπόν, ἡ ἀναπαραγωγή τῶν κοινωνικῶν σχέσεων πού χαρακτηρίζουν ἕνα τρόπο παραγωγῆς ἐξαρτᾶται ἀπό τή συνέχισιν τῶν σχέσεων πού καθορίζονται ἀπό ἄλλους τρόπους παραγωγῆς.

Τό πρότυπο τοῦ Frank τονίζει τοὺς τρόπους μέ τοὺς ὁποίους διάφορα ἀγροτικά συστήματα ἐνσωματώνονται σέ τοπικές καί περιφερειακές δομές ἀγορᾶς μέσω τῆς κυριαρχικότητος τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας. Δέν ἐξετάζει ὡστόσο τίς σχέσεις πού ὑπάρχουν ἀνάμεσα στοὺς διάφορους τρόπους παραγωγῆς εἴτε στό τοπικό εἴτε στό ἐθνικό ἐπίπεδο. Ἐπίσης, παραμελεῖ ἄλλους τρόπους ὀριζοντίων σχέσεων τόσο μέσα σ' ἕνα τρόπο παραγωγῆς ὅσο καί μεταξύ διαφόρων τρόπων παραγωγῆς. Ἀντίθετα, ἡ ἐξέταση τῶν τρόπων παραγωγῆς ὀδηγεῖ στήν ἀνάλυσιν τῶν διασυνδέσεων μεταξύ παραγωγικῶν συστημάτων καί τοπικῶν καί ἐθνικῶν ἀγορῶν. Ὁ Long καταλήγει τονίζοντας τή σπουδαιότητα τῶν ἀνθρωπολογικῶν μελετῶν πατρωνίας, ἐκθέτοντας

ταυτόχρονα καί τά ὄρια τοὺς ὅσον ἀφορᾶ στήν εἰδική σχέση μέ τήν ὑπανάπτυξιν. Ἡ σπουδαιότητά τοὺς ἔγκειται στό ὅτι ἐντοπίζουν τίς ὁμάδες καί τά άτομα πού ἔχουν στρατηγική θέση στό σύστημα διαρθρώσεων μεταξύ τοπικῶν ἀγροτικῶν οἰκονομιῶν καί τῆς εὐρύτερης περιφερειακῆς καί ἐθνικῆς δομῆς. Οἱ μελέτες αὐτές βοηθοῦν στήν κατανόησιν τῶν μηχανισμῶν ἰδιοποίησιν τοῦ οἰκονομικοῦ πλεονάσματος καί τοῦ βαθμοῦ ἐπένδυσιν αὐτοῦ τοῦ πλεονάσματος στήν τοπική παραγωγή. Ἐπίσης, περιγράφουν τά κοινωνικά χαρακτηριστικά τῶν οἰκονομικῶν μεσιτῶν (π.χ. συγχωριανοί ἢ ἀπό τήν πόλιν), τίς ἐπαγγελματικές τοὺς σχέσεις, τίς ἐπαφές τοὺς μέ τίς πόλεις, τόν πολιτικό τοὺς ρόλο καί τήν ἐξουσία τοὺς, καί ἐξετάζουν τά κυκλώματα τῶν κοινωνικῶν σχέσεων πού τοὺς ἐπιτρέπουν νά σταθεροποιοῦν τίς θέσεις τοὺς. Ὁ ἴδιος ὁ Long καί ἄλλοι ἔχουν δεῖξει πῶς σχέσεις πού βασίζονται σέ συγγενικούς, φυλετικούς, θρησκευτικούς δεσμούς, «compadrazgo», ἢ σχέσεις πολιτικῆς πελατείας χρησιμοποιοῦνται γιά τήν ἐξασφάλισιν ὠφελημάτων.

Ὅσο γιά τίς ἀδυναμίες τῆς ἀνάλυσης μέ βάση τοὺς τρόπους παραγωγῆς, διαπιστώνουμε ὅτι, ἐνῶ ἡ μέθοδος συμβάλλει στήν κατανόησιν τῶν ὀριζοντίων σχέσεων στό τοπικό ἐπίπεδο καί βοηθεῖ στήν περιγραφή τῆς λειτουργίας τοὺς γιά τή διατήρησιν καθέτων σχέσεων (μεταξύ μητρόπολης καί δορυφόρου), δέν ἀναλύει τίς δραστηριότητες καί τή στρατηγική ἰσχυρῶν μεσιτῶν (π.χ. hacendados): πῶς δηλαδή ὀργανώνονται καί σχετίζονται μέ ἄλλες ὁμάδες. Ἀντίθετα, γι' αὐτό χρειάζεται μιά προοπτική πού νά ἐνσωματώνει τοὺς κοινωνικούς φορεῖς δράσης. Ὁ Long μᾶς δίνει ὀρισμένες ἀρχικές προτάσεις ἔρευνας: τόν τρόπο δηλαδή μέ τόν ὁποῖο δημιουργοῦνται καί διατηροῦνται οἱ σχέσεις μεταξύ μεσιτῆ καί συστημάτων τοπικῆς παραγωγῆς καί κατανομῆς, ὅπως ἐπίσης μεταξύ μεσιτῆ καί ἐξωτερικοῦ συστήματος, ἀφοῦ ἕνας μεσιτῆς ἐξ ὀρισμοῦ λειτουργεῖ καί στόν τοπικό καί στόν ἐξωτερικό χῶρο.

Συμπερασματικά λοιπόν καί περιληπτικά, μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι ἀναλύσεις πού βασίζονται στό πρότυπο τοῦ Frank ἢ τῆς δομικῆς ἐξάρτησης, παρ' ὅλη τήν ὀρθότητα τῆς γενικῆς τοὺς θέσης, τονίζοντας μόνο τή διεξόδου τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας στόν Τρίτο Κόσμο, ὑποτιμοῦν τή συνῦπαρξιν διαφόρων παραγωγικῶν συστημάτων στό τοπικό, περιφερειακό καί ἐθνικό ἐπίπεδο καί μαζί τήν προσαρμοστικότητα τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς καί τίς συνέπειές τῆς. Ἡ ἔμφασι πού δίνουν στήν κάθετη σχέση μητρόπολης-περιφέρειας ἐπισκιαίνει τοὺς ὀριζόντιους δεσμούς πού διατηροῦν τή δομὴ ἐξάρτησης. Ἡ ἔμφασι στόν ἱμπεριαλισμό καί στήν ἀποικιοκρατία, σάν τίς κυριότερες δυνάμεις ἀλλαγῆς, ἐπισκιαίνει τοὺς ἐσωτερικούς κοινω-

42. Long, τό ἴδιο, σελ. 271.

νικούς και πολιτιστικούς παράγοντες που υπεισέρχονται, καθώς και τις συνέπειες που έχουν.

Η μέθοδος του τρόπου παραγωγής πάλι συμβάλει στην κατανόηση της πολυδομικής φύσης του Τρίτου Κόσμου και της διατήρησης των προκαπιταλιστικών τρόπων, έστω και αν δίνει μεγάλη σημασία στην υπόθεση ότι η δομή είναι υπεύθυνη για τη διατήρηση όρισμένων σχέσεων. Ξηγηεί πώς διάφορες κοινωνικές σχέσεις παραγωγής λειτουργούν για την ιδιοποίηση του οικονομικού πλεονάσματος άκρη και αν δέν δίνει μεγάλη προσοχή στην ειδική περίπτωση των μεσιτών και του τρόπου με τον οποίο αυτοί αποκτούν και διατηρούν την κυριαρχία τους.

Τελικά, χρειάζεται μία συνολική μέθοδος που να εξετάζει τόσο τις δομικές διαρθρώσεις όσο και τις ειδικές σχέσεις ατόμων και ομάδων, αν θέλουμε να καταλάβουμε πώς και γιατί οι σχέσεις πελατείας λειτουργούν στα πλαίσια της εξάρτησης.

ΜΕΡΟΣ Β

πολιτική πελατεία και ελληνική πολιτική

Η σύγχρονη Ελλάδα, αν και αποτελεί μέρος της Ευρώπης, διαφέρει από τις βιομηχανοποιημένες ευρωπαϊκές χώρες. Σύμφωνα με τους ειδικούς, οι διαφορές αυτές δέν μπορούν να εξηγηθούν μόνο σαν αποτελέσματα της χαμηλής έκβιομηχάνισης αλλά βασίζονται σε διαφορές στην κοινωνική δομή. Η Ελλάδα, σε αντίθεση με την υπόλοιπη Δυτική Ευρώπη, εμφανίζεται σαν σύγχρονο έθνος τό 19ο αιώνα σαν αποτέλεσμα της αποσύνθεσης της Τουρκικής Αυτοκρατορίας, χωρίς να έχει γνωρίσει φεουδαρχικό παρελθόν. Η θέση αυτή υποστηρίζεται από έπιστήμονες, όπως ο Μουζέλης.⁴³ Ωστόσο, δέν είναι βέβαιο ότι η έλλειψη φεουδαρχικού παρελθόντος μπορεί να θεωρηθεί υπεύθυνη για τη διαφορετική εξέλιξη της Ελλάδας από την Ευρώπη, ως προς τις σχέσεις πελατείας, ούτε ως προς τις άρνητικές διασυνδέσεις μεταξύ καπιταλιστικού και μη καπιταλιστικών τρόπων παραγωγής. Μία τέτοια θεωρία θά συνεπάγετο ότι χώρες με φεουδαρχικό παρελθόν θά ανέπτυσαν διαφορετικά συστήματα. Και όμως, όπως δείχνουν οι περιπτώσεις της Λατινικής Αμερικής, της Ισπανίας και της Ιταλίας (μέ κάπως διαφορετική μορφή, άκρη και της Γαλλίας), παρ' όλο τό φεουδαρχικό παρελθόν, η πολιτική πελατεία και μαζί στοιχεία ύπανάπτυξης είναι πολύ έντονα χαρακτηριστικά. Βέβαια, ο Μουζέλης φθάνει στο

συμπέρασμα αυτό γιατί συγκρίνει την Ελλάδα με τη Μ. Βρετανία κυρίως, όπου ο φεουδαρχισμός και ο καπιταλισμός ήταν ένδογενή συστήματα.

Οι περισσότερες μελέτες με θέμα την Ελλάδα μπορούν να διαιρεθούν σε δύο εκ διαμέτρου αντίθετες θεωρήσεις: α) έμπειρικές μελέτες στρωμάτων που εξετάζουν την κατανομή διαφόρων χαρακτηριστικών στον πληθυσμό χρησιμοποιώντας την έννοια της τάξης μάλλον σαν στατιστική κατηγορία (τά κριτήρια διαίρεσης είναι εισόδημα, έπαγγελμα, πρότυπα κατανάλωσης) και μαρξιστικές άναλύσεις που συχνά υπερτονίζουν τη σπουδαιότητα των τάξεων σαν συλλογικών φορέων δράσης σε σχέση με την παραγωγή, αποκλείοντας έτσι τη σχετική άυτονομία ομάδων που κινούνται σε χώρους που δέν έχουν άμεση σχέση με την οικονομία (πολιτική, θρησκεία κτλ.). Οι μελέτες αυτές θεωρούν ότι τά πολιτικά γεγονότα αντικατοπτρίζουν αυτόματα άλλαγές στην ύποδομή.

Η έννοια της πατρωνίας έχει χρησιμοποιηθεί εύρως στην άνάλυση της ελληνικής πολιτικής ζωής και ιδιαίτερα των πολιτικών κομμάτων, συχνότερα από ξένους παρά από Έλληνες. Ηδη τό 1833, ο Thiersch, Βαυαρός μελετητής, χαρακτήρισε τό ελληνικό πολιτικό σύστημα σαν σύστημα πολιτικής πελατείας. Την ίδια εκτίμηση έκαμαν άργότερα Γάλλοι και Άγγλοι φιλέλληνες.⁴⁴ Στη σύγχρονη φιλολογία, ο Campbell, για πρώτη φορά, χρησιμοποίησε την έννοια της πατρωνίας, για να αναλύσει τη σύγχρονη ελληνική κοινωνία. Είδε τους δεσμούς και τις σχέσεις των Σαρακατσάνων στο Ζαγόρι της Ηπείρου με την ευρύτερη κοινωνία σαν μία παράλληλη ιεραρχία που λειτουργεί παράπλευρα με την Κυβέρνηση και που επιτρέπει στους βοσκούς να συναλλάσσονται με τη γραφειοκρατία. Ο Campbell θεωρεί ότι η δομή της πατρωνίας

«βασίζεται σε κοινωνικές σχέσεις άνάμεσα σε πελάτες που άναζητούν άτομο με ικανότητα και φιλίες που θά τους προστατεύσει και πάτρωνες που άναλαμβάνουν αυτά τά καθήκοντα και που σε άντάλλαγμα δέχονται πολιτική πίστη. Πρόκειται για δομή που εκτείνεται προς τά άνω και, περνώντας από δικηγόρους και από βουλευτές, συνδέεται με τό κοινοβούλιο. Έτσι, η όργάνωση της κυβέρνησης και η δομή της πατρωνίας είναι παράλληλες ιεραρχίες».⁴⁵

Παρ' ό,τι οι σχέσεις πατρωνίας παρατηρούνται κυρίως σε άγροτικές κοινωνίες, όπου οι πάτρωνες

44. F. Thiersch, *De l'état actuel de la Grèce*. Leipzig, 1833. Piscatory to Guizot, *Textes et Documents, la Grèce d'Othon*. G. Finlay, *A History of Greece from its Conquest by the Romans to the Present Time*. Oxford, Tozer 1877. A. Grenier, *La Grèce en 1863*. Paris, 1863.

45. J. Campbell, *Honour, Family and Patronage*. Oxford, 1964. σελ. 260.

43. Ν. Μουζέλης, *Σύγχρονη Ελλάδα, Όψεις Ύπανάπτυξης*, Λονδίνο, McMillan, 1978.

ἐλέγχουν τοὺς περιορισμένους πόρους, ὅπως τῆ γῆ, τίς πιστώσεις, τὴν πρόσβαση στὴν παιδεία κτλ., πόρους γιὰ τοὺς ὁποίους οἱ πελάτες, πού ταξικά βρίσκονται χαμηλότερα, συναγωνίζονται μεταξύ τους, σύμφωνα μέ τόν Wolf,⁴⁶ παρόμοιες σχέσεις δέν ἀνήκουν ἀποκλειστικά στίς ἀγροτικές περιοχές ἀλλά διεισδύουν καί στίς πόλεις. Αὐτό εἶναι ἀποτέλεσμα, σύμφωνα μέ τόν Wolf, τῆς συνειδητοποίησης τῶν πλεονεκτημάτων πού ὑπάρχουν στίς δυαδικές σχέσεις σάν τρόπου ἐνσωμάτωσης ὀρισμένων ὁμάδων στὴν κεντρικὴ δομὴ καθὼς ἐπίσης καί τῆς δυνατότητας διαίρεσης τῶν ἀγροτῶν (ἢ τῶν ἐργατῶν), προλαμβάνοντας τὴ δημιουργία ὀριζοντίων σχέσεων. Ἔτσι, ἡ πατρωνία τώρα υἰοθετεῖται ἀπὸ τὸ Κράτος. Μέ τὴν προσφορά δικαιωμάτων πατρωνίας σέ μεγάλες γραφειοκρατικές μονάδες, ἀντικαθίσταται ἡ σχέση Κράτους καί πολίτη μέ τὴν προσωπικὴ συμμαχία μεταξύ ἐδικῶν προστατῶν καί τῶν πελατῶν τους. Ὁ Weingrod τονίζει τὸ ἴδιο σημεῖο στὴν κριτικὴ πού κάνει στό πρότυπο τοῦ Lattimore τῆς «κυβελικῆς δομῆς» τοῦ Κινεζικοῦ Κράτους.

«Ἡ πολιτικὴ δομὴ τοῦ Κράτους συγκεντρώνεται στὴν πρωτεύουσα καί στίς μεγάλες πόλεις καί ἀπλώνεται στίς ἀγροτικές περιοχές μόνο γιὰ τὴ διατήρηση τῆς τάξης καί τῆ συλλογὴ φόρων. Τὸ Κράτος δέν προσπαθεῖ ν' ἀλλάξει τὴν ἐπαρχία. Μᾶλλον τὸ ἀντίθετο συμβαίνει, ὅταν κρατικοὶ ὑπάλληλοι ἐπισκέπτονται ἀραιὰ τὴν ἐνδοχώρα, ἐνῶ ἡ κρατικὴ ἐξουσία ἐκεῖ δηλώνει τὴν παρουσία της μέ τὴ μορφή τῆς ἀστυνομίας, τῶν δικαστηρίων, τῆς ἐφορίας κτλ. Στὴν πραγματικότητα, ἡ σχέση πελατείας χρησιμεύει σάν εἶδος ἐνδιάμεσου, μεσολαβητικοῦ μηχανισμοῦ».⁴⁷

Στὴν Ἑλλάδα, ἡ ἐμφάνιση τῶν κομμάτων δέν σήμανε καί τὸ τέλος τῶν σχέσεων πατρωνίας. «Ἀσύμμετρες φιλίες» ἐξακολουθοῦν νὰ ὑπάρχουν μεταξύ τῶν οικονομικῶν ἰσχυρῶν καί μέ ἐπαγγελματικές ἱκανότητες καί τῶν ἀγροτῶν. Ὁ Campbell δείχνει τὴ συνύπαρξη δύο τύπων πατρωνίας, ὅταν σχολιάζει τὴν πνευματικὴ συγγένεια στό Ζαγόρι. Οἱ Σαρακατσάνοι συνδέονται μέ ἰσχυροὺς συγχωριανούς μέσω τοῦ βαπτίσματος τῶν παιδιῶν τους. Προσφέρουν δῶρα καί σέ ἀντάλλαγμα δέχονται οἰκονομικὴ βοήθεια καί ἐπαφές μέ τόν κύκλο τῶν προστατῶν. Ὡστόσο, οἱ πολιτικές ἐπαφές συνήθως ἐξασφαλίζονται ἀπὸ δικηγόρους πού συχνά κατέχουν τὴ θέση τοῦ τοπικοῦ κομματάρχη ἐναντι χρηματικῆς ἀμοιβῆς.

Ἡ κατάσταση αὐτὴ, σύμφωνα μέ τόν Campbell, δημιουργεῖται καί ἀπὸ τὸ γενικὸ χαρακτῆρα τῆς νομοθεσίας τῆς ὁποίας ἡ εφαρμογὴ καί ἐρμηνεῖα ἀνήκει στοὺς κρατικούς ὑπαλλήλους. Ὁ Campbell το-

νίζει τὴ σπουδαιότητα τῆς πατρωνίας μιά καί ἡ κοινότητα, πού διαφορετικὰ εἶναι ἀπομονωμένη καί ἐχθρική πρὸς τὸ Κράτος, ἐνσωματώνεται ἔτσι στό εὐρύτερο πλαίσιο μέσω τῆς οἰκογένειας καί τῶν προσωπικῶν ὑποχρεώσεων παρά μέσω τῆς συμμετοχῆς σέ μεγάλες αὐτοκυβέρνητες ὁμάδες, πού θὰ εἶχαν τὴ δυνατότητα νὰ ἀσκήσουν μεγαλύτερη πίεση καί νὰ προβάλλουν ἀντίσταση στὴν κρατικὴ ἐξουσία. Ἄφ' ἑτέρου, συνεχίζει ὁ Campbell, οἱ σχέσεις πατρωνίας δημιουργοῦν ἓνα εἶδος δικαιοσύνης στὴ διανομὴ διευκολύνσεων καί προνομίων καί ἓνα εἶδος ἐλέγχου στὴν ἐξαπάτηση τοῦ κόσμου.

Ἡ μελέτη τοῦ Campbell εἶναι τυπικὴ ἀνθρωπολογικὴ ἐργασία καί κατὰ συνέπεια πάσχει ἀπὸ τίς ἀδυναμίες τῶν ἐμπειρικῶν μελετῶν πού περιορίζονται σέ μικρές κοινότητες. Ἡ ἱεραρχία πού ἀνακαλύφθηκε στό Ζαγόρι καί ἡ φύση τῶν Σαρακατσάνων δέν εἶναι ἴδιες σέ ὅλες τίς δομές ἐξουσίας στίς διάφορες κοινότητες τῆς Ἑλλάδας. Ὁ Campbell, παρ' ὅλο πού περιγράφει μέ ἀκρίβεια αὐτὴν τὴν ἐδικὴ δομὴ πατρωνίας στὴ Βορειοδυτικὴ Ἑλλάδα, δέν ἐξετάζει τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους ἡ πατρωνία διατηρεῖται σάν τρόπος ἐνσωμάτωσης τῶν Σαρακατσάνων ἢ ἄλλων ὁμάδων. Ἡ δήλωση ὅτι ἡ κοινότητα ἐνσωματώνεται μέσω τῶν προσωπικῶν ὑποχρεώσεων παρά μέσω τῶν ὁμάδων ἐκείνων πού θὰ προέβαλλαν ἀντίσταση στό Κράτος, παρ' ὅλο πού εἶναι σωστὴ, εἶναι ταυτόχρονα χαρακτηριστικὴ τῆς θεώρησης πού τονίζει τὴν ὀλοκλήρωση τοῦ συστήματος, δηλαδή τὴ διατήρηση τῆς παρούσας ἱεραρχίας καί τοῦ status quo, καί ὄχι τὴν ὀργανικὴ ἐνσωμάτωση τῶν ἀτόμων καί τῶν πληθυσμῶν. Ὁ Campbell δέν δίνει τὴ δέουσα προσοχὴ στό ἐθνικὸ καί διεθνὲς πλαίσιο πού ἀλλάζει καί μέσα στό ὁποῖο βρίσκεται καί τὸ Ζαγόρι· καί πάλι δηλαδή περιορίζεται στόν ἀνθρωπολογικὸ χαρακτῆρα τῆς ἐρευνας.

Ἔτσι, ἡ μόνη προσπάθεια ἐπέκτασης ἀπὸ τὸ τοπικὸ στό ἐθνικὸ ἐπίπεδο περιορίζεται στὴν ἐξέταση τῶν δεσμῶν μέ τοὺς τοπικούς μεσάζοντες. Ὡστόσο, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Wolf,⁴⁸ εἶναι δυνατό νὰ ἐφαρμοστεῖ ἡ ἔννοια τῆς τάξης, κι ἔτσι νὰ πλατύνει ἡ σκοπιὰ τῆς ἀνθρωπολογικῆς μελέτης καί νὰ συμπεριλάβει ὁμάδες, ἀντὶ γιὰ ἄτομα, σάν φορεῖς δράσης. Μιά τέτοια χρῆση τῆς ἔννοιας τῆς τάξης εἶναι χρῆσιμη γιὰ τὴν Ἑλλάδα, ὅπως ὑποστηρίζει καί ὁ Μουζέλης, μιά καί, ἀντίθετα ἀπὸ τοὺς ἀφρικανικούς ἢ ἄλλους φυλετικούς καί περιφερειακούς σχηματισμούς, παρ' ὅλο πού παρουσιάζει στοιχεῖα ὑπανάπτυξης, ἔχει ἐθνικὴ ὁμοιογένεια καί εἶναι σχετικὰ βιομηχανοποιημένη.⁴⁹ Ἀπὸ τόν Campbell ἡ ἐν-

46. E. Wolf, *Peasants*, New York, 1966.

47. A. Weingrod, «Patrons, Patronage and Political Parties», *Comparative Studies in Society and History*, τόμ. 10, 1967-68, σελ. 382.

48. E. Wolf, *Peasant Wars in the 20th Century*, London, Faber 1971.

49. N. Μουζέλης, *Modern Greece, Facets of Underdevelopment*, London, MacMillan 1978.

νοια της πατρωνίας πέρασε στη φιλολογία της Κοινωνιολογίας και της Πολιτικής Ήπιστήμης. Χρησιμοποιήθηκε για να εξηγήσει το χαρακτήρα των πολιτικών κομμάτων και για να αναλύσει ολόκληρη την ελληνική πολιτική ζωή.

Οι εργασίες με θέμα τα πολιτικά κόμματα διαρρούνται χονδρικά σε τρεις χρονικές περιόδους. Σ' αυτές που εξετάζουν τις προεπαναστατικές και πρώτες ελληνικές εξελίξεις με το σχηματισμό όμιλων και κομμάτων στα πλαίσια της οθωμανικής εξουσίας, της επανάστασης και της ανεξαρτησίας, του έμφυλου πολέμου, της ξένης επέμβασης και της ψήφισης του πρώτου Συντάγματος. Σ' αυτές που αναλύουν το μεσοπόλεμο διάστημα, το διχασμό, τις πρώτες προσπάθειες έκβιομηχάνισης, γεωργικής μεταρρύθμισης, άφιξης των προσφύγων και την είσοδο ξένου κεφαλαίου. Τέλος, σ' αυτές που εξετάζουν τη μεταπολεμική περίοδο, την κυριαρχία της ΕΡΕ και τα αποτελέσματα του έμφυλου πολέμου.

Στην πρώτη κατηγορία ανήκει η ενδιαφέρουσα μελέτη του Πετρόπουλου,⁵⁰ μελέτη που συνδυάζει έμπειρική έρευνα και συνεχή αναφορά στη θεωρία. Η ιστορική αυτή ανάλυση εντοπίζει τα ανεπίσημα κυκλώματα πολιτικής πελατείας από την προεπαναστατική Ελλάδα και τα παρακολουθεί στις μεταμορφώσεις τους από περιφερειακούς και τοπικούς όμιλους στα πρώτα εθνικά κόμματα της Ελλάδας. Ο Πετρόπουλος υποστηρίζει ότι, αντίθετα μ' αυτό που όλοι νόμιζαν, τα κόμματα δέν ήταν δημιουργήματα των ξένων δυνάμεων ή των δυτικοποιημένων Ελλήνων αλλά βασιζόνταν στις συμμαχίες των πελατειών που υπήρχαν στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια της τουρκικής κυριαρχίας. Θεωρεί ότι οι ρίζες της πελατείας βρίσκονται στα ιθαγενή ήθη και έθιμα (όπως και οι λειτουργικοί γενικά). Φαίνεται επίσης να συμφωνεί και με τον Weingrod, ότι η πατρωνία εμφανίζεται σε τεμαχισμένες περιοχές και κοινότητες.⁵¹ Αυτή η απομόνωση δημιουργεί «κενά», και οι «πελάτες» που αναζητούν «πάτρωνες» ξεπηδούν από αυτά τα «κενά». Οι πελατείες του Πετρόπουλου στην προεπαναστατική Ελλάδα έκτελούν τις αποφάσεις του σουλτάνου, προέρχονται από την οικονομικά ανεξάρτητη τάξη (έκείνων δηλαδή που είχαν περιουσίες)⁵² και ανήκουν σε οικογένειες, όπως τους Ζαΐμηδες, τους Λόντους, Δεληγιάννηδες, Μαυρομιχάληδες, Κουντουριώτηδες. Όταν με την Επανάσταση ή τουρκική κυριαρχία εκλείπει σαν πηγή εξουσίας για τις παραπάνω οικο-

γένειες, εμφανίζονται άλλες πηγές, όπως η Φιλική Έταιρεία που αντιπροσωπεύει τώρα τη συγκεκριμένη επαναστατική ήγετική ομάδα, ή οι βουλές που αποφάσιζαν στο όνομα διαφόρων έπαρχιων ή του Έθνους. Η νέα κατάσταση εισάγει νέους ανταγωνιστές για την κρατική εξουσία, τους καπετάνιους, που ήταν απαραίτητοι για την επιβίωση της χώρας σε περίοδο πολέμου και τους Φαναριώτες ή «ετερόχθονες» Έλληνες. Στους πρώτους ανήκαν οι οικογένειες Κολοκοτρώνη, Ανδρούτσου, ενώ οι δεύτεροι περιλαμβάνουν τις οικογένειες Ύψηλάντη, Μαυροκορδάτου, Νέγρη και Καρατζά.

Παρ' όλη την έμφαση που ο Πετρόπουλος δίνει στις ήγετικές ομάδες εξηγώντας τις αλλαγές στη φύση της πολιτικής πελατείας με την ανάδειξη «νέων ανδρών», είναι σχετικά ευαίσθητος ως προς την ταξική ανάλυση. Σχολιάζει, για παράδειγμα, τη δυσανεμία των Ύδραίων ενάντια στην τάξη των προχόντων που, έχοντας οικονομική δύναμη με τη μορφή έμπορικων στόλων, άπασχολούσαν μεγάλη μερίδα του πληθυσμού σαν ναυτικούς κι έτσι θεωρήθηκαν υπεύθυνοι για την έμπορική ύφεση μετά το 1815 και τις σοβαρές συνέπειές της για την ανεργία και τη φτώχεια. Οι ναυτικοί υποστήριζαν την Επανάσταση, έπειδή πίστευαν πως θα έβρισκαν εργασία και όφελμα, ενώ οι προεστοί αντίσπθήκαν. Ο ανταγωνισμός αυτός πήρε τη μορφή, κυβερνώντες έναντιον κυβερνωμένων. Στη Ρούμελη, αντίθετα, σύμφωνα με τον Πετρόπουλο, ο άγώνας ήταν ένδοταξικός ανάμεσα στους καπετάνιους και στους προεστούς, ενώ στην Πελοπόννησο, έξ αιτίας της μεγάλης ιδιοκτησίας γαιών των προεστών, ο άγώνας πήρε και πάλι τη μορφή, κυβερνώντες έναντιον κυβερνωμένων. Εκεί, υποστηρίζει ο Πετρόπουλος, οι καπετάνιοι σαν άρχηγοί του στρατού δέν αποτέλεσαν επίσημη ομάδα κυριαρχίας ούτε υπήρχαν καταπιεσμένη τάξη. Αντίθετα, ήγήθηκαν εκείνων που προσπάθησαν να μειώσουν την ισχύ της ολιγαρχίας.

Τά ίδια αυτά γεγονότα εξηγήθηκαν με ταξικούς όρους από το μαρξιστή ιστορικό Κορδάτο.⁵³ Ο Κορδάτος βλέπει την Επανάσταση σαν ταξικό άγώνα ανάμεσα σε άρχοντες και καταπιεζομένους. Όταν εξέλιπε η τουρκική κυριαρχία και μαζί της ή αντίθεση που έπικρατούσε σχετικά με τη θρησκεία και το Έθνος, ο ταξικός άγώνας έφανίστηκε στην πλήρη του έκφραση. Ο Κορδάτος τονίζει το ρόλο της αστικής τάξης (ιδιαίτερα των έφοπλιστών από τά νησιά και των Ελλήνων εμπόρων και επαγγελματιών της διασποράς, όπως των Φαναριωτών), που βρισκόταν σε αντίθεση με τη σχετική άπροθυμία της έλλαδικής παραδοσιακής ολιγαρχίας των

50. J.A. Petropoulos, *Politics and Statecraft in the Kingdom of Greece, 1833-1843*, N.J., Princeton Univ. Press, 1968.

51. Πετρόπουλος, τό ίδιο, σελ. 59-62.

52. Τό ίδιο, σελ. 29 και 61-71. Ο Πετρόπουλος δανείζεται τον όρισμό του Maurer αναφορικά με την άνώτερη τάξη (primates) σαν «τήν ομάδα που βασίζει τη δύναμή της σε άκίνητη περιουσία».

53. I. Κορδάτος, *Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας*, Άθήνα 1958 και «Η κοινωνική σημασία της Επανάστασης του 1821», *Επικαιρότητα*, 1972 τό αναφέρει ο Μουζέλης στο βιβλίο του, έ.ά.

Κοτζαμπάσηδων καί τοῦ κλήρου οἱ ὁποῖοι εἶδαν τήν Ἐπανάσταση σάν ἀπειλή στά συμφέροντά τους (διατήρηση τῶν μεγάλων περιουσιῶν σέ γαῖες, καί τό κύρος πού ἡ Ἐκκλησία ἀπολάμβανε κατά τήν τουρκική κατοχή). Ὑποστήριξαν τήν ἐξέγερση μόνο ὅταν συνειδητοποίησαν ὅτι δέν ὑπῆρχε πιθανότητα νά ἀποτύχει. Ὡστόσο, ἄλλοι συγγραφεῖς ὑποστηρίζουν ὅτι πολλοί ἔμποροι (ἀντίθετα μέ τόν ἰσχυρισμό τοῦ Κορδάτου) δέν ὑποστήριξαν τήν Ἐπανάσταση, ὅπως π.χ. οἱ Ὑδραῖοι ἐφοπλιστές καί οἱ Πελοποννήσιοι προεστοί. Ὁ Πετρόπουλος ἐπίσης βεβαιώνει ὅτι ἡ ἀνάμιξη τῶν Φαναριωτῶν ξεπερνῶσε τά ταξικά ὄρια. Πάντως, ἐκεῖνο πού ἔχει σημασία στήν ἀνάλυση τοῦ Πετρόπουλου εἶναι ἡ ἔμφαση πού δίνει στή συνεχή μεταβολή τῶν ταξικῶν ἀντιθέσεων κατά τήν περίοδο πού ἐρευνᾶ.

Παρ' ὅλα αὐτά, ὑποστηρίζει πῶς ἡ ξένη πολιτική ἐπέμβαση ἔπαιξε τό σπουδαιότερο ρόλο στή διατήρηση τῆς ξεχωριστῆς ταυτότητος τῶν κομμάτων (ἀγγλικό, γαλλικό καί ρωσικό). Ἡ κεντρική ἐξουσία εἶχε τελείως καταρρεῦσει καί δέν ὑπῆρχε τίποτε πού νά τήν ἀντικαταστήσει, ἐνῶ ἡ κυβέρνηση περιορίστηκε στό τοπικό ἐπίπεδο. Οἱ προσπάθειες τοῦ Καποδίστρια ἀπέτυχαν καί κατέληξαν στή δολοφονία του, ἐνῶ τά ὄφελῃ ἀπό τήν Ἐπανάσταση κινδύνευαν νά χαθοῦν. Ἔτσι, ἡ ξένη ἐπέμβαση ἔδωσε τόν τόνο στή νέα διοίκηση τῶν Βαυαρῶν καί τοῦ βασιλέα Ὁθωνα. Ἡ βασιλεία ἐπέβαλε συγκεντρωτικό καθεστῶς πού σκοπό εἶχε νά μειώσει τή δύναμη τῶν κομμάτων. Ἀντί γι' αὐτό ὁμως θεσμοποίησε τά κόμματα. Ὁ συγκεντρωτισμός εἶχε σκοπό νά μειώσει τή δύναμη τῶν πελατειῶν ἐφευρίσκοντας νέους τρόπους παραμερισμοῦ τους σάν προστατῶν τοῦ λαοῦ. Ἐφ' ὅσον ὁμως ὅλα τά κόμματα μετεῖχαν στή διοίκηση, τήν ἐκμεταλλεύονταν γιά τήν προώθηση τῶν κομματικῶν τους συμφερόντων. Μιά καί δέν ὑπῆρχε διοικητικό μονοπώλιο, ἡ ἰσορροπία συμμετοχῆς δέν ἰκανοποιούσε κανένα κόμμα. Ἔτσι, κατά κάποιο τρόπο, ἐνεργοῦσαν καί σάν ὁμάδες ἀντιπολίτευσης πού συναγωνίζονταν μέ τήν κεντρική διοίκηση. Ἐπρεπε λοιπόν νά συγκεντρώσουν τίς δραστηριότητές τους καί ν' αὐξήσουν τή συνοχή τους. Τελικά, ἐνώθηκαν ἐναντίον τοῦ Στέμματος. Ἀπ' τήν ἄλλη πλευρά, ἡ περιορισμένη συμμετοχή τους στή λήψη πολιτικῶν ἀποφάσεων, ἐξ αἰτίας τῶν ἀντιρρήσεων τοῦ στέμματος, τά ὑποβίβαζε στίς παραδοσιακές τους λειτουργίες καί ταυτόχρονα τά ἐνίσχυε. Γιά νά κερδίσει τή συγκατάθεση τῶν τριῶν δυνάμεων πού ἀντιπροσωπεύονταν ἀπό τά κόμματα, τό Κράτος (βασιλεία) χρησιμοποιοῦσε ἐπίσης τό σύστημα πολιτικῆς πελατείας διορίζοντας πελάτες τῶν τριῶν κομμάτων σέ ὑπουργικές θέσεις.

Ὁ Πετρόπουλος ἀποδίδει τή μελλοντική μετατόπιση τῆς κομματικῆς ἐξουσίας ἀπό τήν ξένη σέ ἄλλη βάση ἄμεσα στή βασιλεία καί ὄχι σέ οἰκονομικά

συμφέροντα. Ἡ ἴδρυση μέ βασιλικές ἀποφάσεις θεσμῶν, ὅπως ἡ Ἐθνική Τράπεζα, τό Πανεπιστήμιο, δημόσια ἔργα κτλ., διευκόλυνε τή διαδικασία κοινωνικῆς ἀναδιάρθρωσης πού τελικά προκάλεσε νέους κομματικούς σχηματισμούς.

Ὁ Πετρόπουλος, μέσα στά πλαίσια τῆς λειτουργικῆς ἀνάλυσης, γράφει γιά διάχυση ρόλων σέ ὁμάδες καί σέ άτομα. Ὁργανωτικά στοιχεῖα τῶν πρώτων κομμάτων, π.χ., προῆλθαν ἀπό τή Φιλική Ἐταιρεία. Ὑποστηρίζει ὅτι ὑπάρχει μία κατ' εὐθεία συνέχιση διαφόρων τμημάτων αὐτῆς τῆς κοινωνίας ἀπό τήν περίοδο τῆς ἀπολυταρχίας. Ἐπίσης, ἀποδίδει τά ἀκόμη ἀσυγκρότητα ἰδεολογικά στοιχεῖα τῶν κομμάτων (τό ρωσικό κόμμα ταυτίζεται μέ τή συντηρητικότητα καί τήν ὀρθοδοξία, ἐνῶ τό ἀγγλικό μέ τή δυτικοποίηση) σέ ἀξίες καί διαφορετικές κοσμοθεωρίες. Δέν προσπαθεῖ ὁμως σέ καμία στιγμή νά ἐξηγήσει τήν παρουσία αὐτῶν τῶν ἀξιῶν ἢ νά συνδέσει τό χαρακτῆρα πελατείας τῶν κομμάτων μέ εἰδικές οἰκονομικές ἐξελίξεις τῆς περιόδου καί/ἢ μέ τίς ἀναδυόμενες τάξεις. Τό Κράτος εἶναι ἐκεῖνο πού διανέμει ἀξίες καί πού ἀλλάζει τό κοινωνικό σύστημα.

Ἀντίθετα μέ τόν Πετρόπουλο, ὁ Τσουκαλᾶς καί ὁ Μουζέλης τονίζουν τό ρόλο τῶν Ἑλλήνων τῆς διασποράς τόσο ἰδεολογικά ὅσο καί οἰκονομικά στή διαμόρφωση τῶν θεσμῶν τῆς Χώρας.⁵⁴ Οἱ Ἑλληγες τοῦ ἐξωτερικοῦ ἔκαναν δωρεές στήν Ἑλλάδα, ἀλλά ἐπένδυσαν τά κεφάλαιά τους στό ἐξωτερικό. Ἔτσι ἡ Ἑλλάδα, μέ τόν ἱμπεριαλισμό ἀφ' ἑνός καί τοὺς Ἑλληγες τῆς διασποράς ἀφ' ἑτέρου, δέν διέθετε ἐνδογενεῖς πόρους γιά ἀνάπτυξη. Κανένας θεσμός, ὅπως ἡ Ἐθνική Τράπεζα ἢ τά δημόσια ἔργα, δέν ἐξηγοῦνται ἀπό τόν Πετρόπουλο ἀλλιῶς παρά μόνο σάν ἀποτελέσματα κρατικῆς προνοίας. Μέ τόν κρατικό συγκεντρωτισμό τοῦ Καποδίστρια καί τοῦ Στέμματος ἡ πατρωνία μεταβλήθηκε σέ κομματική σχέση πελατείας. Ἡ διαδικασία ὀλοκληρώθηκε μέχρι τό 1850 καί κράτησε, μέ διάφορες παραλλαγές, μέχρι τόν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.

Ἡ μελέτη τοῦ Πετρόπουλου, παρά τίς ἀδυναμίες τῆς πού ὀφείλονται γενικά στή λειτουργική θεώρηση πού υἱοθετεῖ, μένει πιστή στήν ἱστορία κι ἔτσι ἀποφεύγει τίς γενικεύσεις καί ἀπλοποιήσεις ἄλλων παρομοίων ἐρευνῶν. Τονίζει, γιά παράδειγμα, τήν ποικιλία τῶν παραλλαγῶν πατρωνίας στίς διάφορες ἱστορικές περιόδους. Παρ' ὅλα αὐτά, ἡ μεγάλη τῆς ἀδυναμία εἶναι ὅτι περιορίζεται μόνο στόν πολιτικό τομέα καί στίς ἡγετικές ὁμάδες καί προσωπικότητες, κι ἔτσι σκιαρίζει καί παραμελεῖ τά ἐμφανιζόμενα γιά πρώτη φορά συλλογικά συμφέροντα πού ἔπαιξαν σπουδαῖο ρόλο στή μετέπειτα ἐξέλιξη. Ἡ

54. Κ. Τσουκαλᾶς, Ἀνωτέρα Ἐκπαίδευση στήν Ἑλλάδα σάν μηχανισμός κοινωνικῆς ἀναπαραγωγῆς, ἀναφ. στό βιβλίο τοῦ Μουζέλη.

ευαισθησία πού δείχνει γιά τήν ταξική άνάλυση τελικά παραμένει άνεκμετάλλευτη.

Τό βιβλίό του Legg, *Πολιτική στή σύγχρονη Ελλάδα*,⁵⁵ άκολουθεί κι αυτό τή λειτουργική θεώρηση. Συνδυάζει μελέτη κοινωνικής στρωμάτωσης (stratification) τών πολιτικών ήγετικών ομάδων, παραδοσιακή πολιτική ιστορία, άποδίδοντας τίς εξελίξεις σέ προσωπικότητες ή μεμονωμένα γεγονότα, καί μιά άνάλυση πολιτικών ρόλων καί θεσμών χρησιμοποιώντας τούς διχοτομικούς ιδανικούς τύπους «παραδοσιακό» καί «σύγχρονο». Η μαζική πολιτική έτσι συνδυάζεται μέ τό σύγχρονο χαρακτήρα καί ή παράδοση συμβαδίζει μέ τήν πατρωνία. Τό έλληνικό πολιτικό σύστημα πού κυρίως χαρακτηρίζεται άπό προσωποπαγή κόμματα καί σχέσεις πελατείας εκτιμάται σέ σύγκριση μέ πιά σύγχρονα πολιτικά συστήματα, όπου έχουν επιβληθεί καθολικές (universalistic) άξίες καί μεγαλύτερη διαφοροποίηση μεταξύ συγγενικών δεσμών καί πολιτικών θεσμών. Η σύγκριση γίνεται συνήθως μέ τίς ΗΠΑ.

Η χρήση τών ιδεατών τύπων οδηγεί τόν Legg σέ υπερβολικές άπλουστεύσεις καί δέν δείχνει διόλου τίς ουσιώδεις άλλαγές του έλληνικού πολιτικού συστήματος άπό τήν ίδρυση του έλληνικού Κράτους μέχρι σήμερα. Η πολιτική πελατεία, άν καί εξακολουθεί νά υπάρχει, έχει αλλάξει ουσιαστικά, όπως άλλωστε δείχνει καί ή μελέτη του Πετρόπουλου. Διαβάζοντας τόν Legg έχει κανείς τήν έντύπωση ότι ή πατρωνία τήν εποχή του Όθωνα καί τήν εποχή της ΕΡΕ ήταν ή ίδια, παρά τό μαζικό χαρακτήρα της σύγχρονης πολιτικής, τό άνεπτυγμένο καπιταλιστικό σύστημα καί τήν εμφάνιση ιδεολογικών κομμάτων. Ο Legg άναφέρει τήν ΕΔΑ σάν τό μόνο κόμμα πού δέν εφαρμόζει μεθόδους πελατείας, αλλά δέν θεωρεί τό γεγονός πολύ σημαντικό. Η παρουσία μή πελαταιακών κομμάτων, κατά τόν Legg, δέν αλλάζει τά βασικά συστατικά της έλληνικής πολιτικής οργάνωσης, τίς δομές δηλαδή προσωπικής πελατείας τών τοπικών πολιτικών. Θεωρεί τά κόμματα σάν κάποια συμβιβαστική λύση άνάμεσα σέ γραφειοκρατικούς καί προσωπικούς θεσμούς πού είναι σταθεροί ή εύθραστοι. Μερικά κόμματα, γράφει, υπήρξαν τόσο προσωπικά καί σταθερά όσο καί οικογένειες μέ πολιτικές έπιγραφές.⁵⁶ Ο Legg άποδίδει τό χαρακτήρα του έλληνικού πολιτικού συστήματος στή μεταβατικότητα της έλληνικής κοινωνίας καί στό γεγονός ότι οί επαναστατικές ήγετικές ομάδες καί οί άπόγονοί τους κυριάρχησαν τούς βουλευτικούς θεσμούς πρίν αυτοί άναπτυχθούν σέ κανονικά γραφειοκρατικά έξαρτήματα του Κράτους.

Έντοπίζοντας τήν άνάλυση στίς ήγετικές ομάδες καί στούς «νέους ανθρώπους»—δικηγόρους, γιατρούς, νεόπλουτους καί πλουσίους έμπόρους—⁵⁷ ο Legg έξαφανίζει μιά όλόκληρη σειρά οικονομικών καί κοινωνικών άλλαγών της έλληνικής κοινωνίας άπό τό 1881 μέχρι τό 1922, όπως τήν είσοδο του δυτικού κεφαλαίου, τή δημογραφική αύξηση, τή δημιουργία έσωτερικών άγορών καί τή δημιουργία θεσμών πού διευκόλυναν τόν κρατικό παρεμβατισμό στήν οικονομία. Ο Μουζέλης, έξετάζοντας τήν άνάπτυξη της ύπερδομής αυτής της μεταβατικής περιόδου, ύποστηρίζει ότι ή πολιτική δέν περιοριζόταν πλέον σέ προσωπικές άντιζηλίες αλλά άρχισε νά αποκτά ταξικό χαρακτήρα πού άργότερα, μέ τό κίνημα του 1909, τήν άνοδο του Βενιζέλου καί τήν άλλαγή στή σύνθεση της Βουλής, φαίνεται πολύ σαφέστερα. Σύμφωνα μέ τόν Μουζέλη καί άλλους, οί άλλαγές αυτές άντικατοπτρίζουν τήν άνοδο τών μεσαίων στρωμάτων.⁵⁸ Ο Legg παρατηρεί γιά τήν ίδια περίοδο μιά μετατόπιση άπό τούς «παλαιοκομματικούς» στούς «νέους ανθρώπους». Η παρατήρηση είναι σωστή αλλά έπιφανειακή, μιά καί δέν έξετάζονται οί βαθιές άλλαγές στήν οικονομία καί τήν πολιτική. Η ίδια κριτική ισχύει καί γιά τήν παρόμοια παρατήρηση του Πετρόπουλου.

Γιά τήν περίοδο του μεσοπολέμου, ή μαρξιστική φιλολογία προσφέρει ιστορικές άναλύσεις τών γεγονότων αλλά όχι συστηματική άνάλυση καί έρευνα της ύπόθεσης ότι υπάρχει άντιστοιχία άνάμεσα στα κόμματα καί στίς κοινωνικές άντιθέσεις. Καί ο Κορδάτος καί ο Ψυρούκης⁵⁹ ύπερτονίζουν τό ρόλο της άστικής τάξης καί τήν παρουσιάζουν παντοδύναμη. Οί μελέτες πάσχουν άπό «ντετερμινισμό» (Determinism). Ο Ψυρούκης άποδίδει γεγονότα, όπως π.χ. τή δικτατορία του Μεταξά τό 1936, στίς άλλαγές της οικονομίας, όπως τή συγκέντρωση του κεφαλαίου, χωρίς σοβαρή προσπάθεια νά εξηγήσει τούς μεσολαβητικούς (mediating) μηχανισμούς πού συνδέουν τήν οικονομική δύναμη μέ τήν πολιτική. Έτσι, άρνείται κάθε σχετική άυτονομία του πολιτικού επιπέδου. Θεωρεί δεδομένο ότι μιά πολύ ισχυρή οικονομικά άστική τάξη θά επιβάλει δικτατορία σάν λύση στα πολιτικά προβλήματα. Σέ παρόμοιες άναλύσεις ο ρόλος της πολιτικής πελατείας ύποτιμάται, άφου δέν υπάρχει άμεση άντιστοιχία άνάμεσα στον ταξικό διαχωρισμό καί τήν ταξική εκμετάλλευση. Η πολιτική πελατεία θεωρείται λοιπόν «έπιφανόμενο», ή άπλως ιδεολογία πού σκοπό έχει νά άποκρύψει τή δομή πάνω στήν όποια στηρίζεται ή εκμετάλλευση. Μ' αυτό τόν τρόπο άκόμη δέν φαίνεται νά υπάρχουν διαφορές στα

55. K. Legg, *Politics in Modern Greece*, Stanford, Calif.: Stanford Univ. Press, 1969.

56. Legg, τό ίδιο, σελ. 129.

57. Legg, τό ίδιο, κεφάλαια 5 καί 6.

58. Μουζέλης, τό ίδιο, σελ. 21.

59. Κορδάτος, έ.ά. Ν. Ψυρούκης, *Η Μικρασιατική καταστροφή*, Αθήνα, 1974.

άστικά κόμματα της μιάς ή της άλλης περιόδου. Σάν άποτέλεσμα, σχίσματα όπως ο Διχασμός παμερίζονται.

Η πιό συστηματική ανάλυση αυτής της περιόδου είναι του Μαυρογορδάτου.⁶⁰ Ο Μαυρογορδάτος, χρησιμοποιώντας στατιστικά και έκλογικά στοιχεία, δείχνει ότι οι σχέσεις πολιτικής πελατείας δέν άποκλείουν τίς ταξικές διαιρέσεις. Καί οι δύο διαστάσεις μπορούν νά συνυπάρχουν στό ίδιο κόμμα μαζί μέ άλλες πολώσεις, όπως γηγενείς-πρόσφυγες, Παλαιά Έλλάδα-Νέες Χώρες, προνομιούχοι-όχι προνομιούχοι. Υποστηρίζει ότι οι δύο «πολιτικοί κόσμοι» του Διχασμού δέν άποτελούνταν από τυχαίες ομάδες ήγετων και πελατών ή προστατών και πελατών αλλά, ανάμεσα σέ άλλα, αντικατόπτριζαν και ένδοταξικές διαμάχες και ευρύτερους συνασπισμούς αντιπάλων κοινωνικών δυνάμεων. Οι ομάδες των βενιζελικών και αντι-βενιζελικών που επικράτησαν σ' αυτήν την περίοδο κυριαρχήθηκαν μέ τή σειρά τους κάθε μιά από ένα μεγάλο κόμμα, τους Φιλελευθέρους και τό Λαϊκό. Για πρώτη φορά στην ιστορία της Έλλάδας επίσης εμφανίστηκαν δύο ταξικά κόμματα, τό Άγροτικό και τό Κομμουνιστικό. Παρά την ταξική όμως φύση των τελευταίων, τό Άγροτικό και τό Κομμουνιστικό υπήρξαν επίσης και χώροι συμμαχιών διαφόρων κοινωνικών δυνάμεων χάρη στην ύποστήριξη των προσφύγων και άλλων μειονοτήτων. Πολύ συχνά, όπως δείχνει ο Μαυρογορδάτος, οι διάφορες διαστάσεις των κομμάτων συνέκλιναν σ' ένα μοναδικό άνταγωνισμό, όπως στην περίπτωση των άγώνων ανάμεσα στους γηγενείς Σλαβομακεδόνες αντιβενιζελικούς και στους βενιζελικούς Έλληνες πρόσφυγες. Στην περίπτωση των Νέων Χωρών, άξίζει νά σημειωθεί ότι οι πληθυσμοί δέν είχαν ένσωματωθεί στά συστήματα πολιτικής πελατείας της Παλαιάς Έλλάδας, άφου είχαν προσαρτηθεί πρόσφατα. Ο διαχωρισμός λοιπόν, σύμφωνα μέ τόν Μαυρογορδάτο, πήρε χαρακτηριστικό χαρακτήρα που άποκρυσταλλώθηκε στην ύποστήριξη ενός από τους δύο ήγέτες της εποχής, τόν Βενιζέλο και τόν Κωνσταντίνο. Επίσης, μετά την άφιξη των προσφύγων, ή όξεία αντίθεση, τό «άγεφύρωτο χάσμα», που αναπτύχθηκε ανάμεσα τους και στους γηγενείς πληθυσμούς συχνά πήρε ρατσιστικές διαστάσεις. Σύμφωνα μέ τόν Μαυρογορδάτο, οι πρόσφυγες που αντιμετώπιζαν σοβαρά οικονομικά προβλήματα, παρά τή βενιζελικότητά τους, ενεργούσαν μέχρι ενός βαθμού και σάν μετατοπιζόμενοι ψηφοφόροι (Floating voters) που ύποστήριζαν τό Άγροτικό και τό

Κομμουνιστικό Κόμμα, όπως τό 1933. Στο τοπικό επίπεδο, θρησκευτικές διαφορές έπαιξαν σημαντικό ρόλο (μουσουλμάνοι της Θράκης, Έβραίοι της Θεσσαλονίκης και καθολικοί των Κυκλάδων). Η αντίθεση Έλληνορθοδόξων και όχι Όρθοδόξων, κατά τόν Μαυρογορδάτο, έξηγει τήν αντιβενιζελικότητα της πλειονότητας των Έβραίων. Όσο για τήν τοποθέτηση των άγροτών, κυμάνθηκε κι αυτή από βενιζελικούς σέ αντιβενιζελικούς. Τοúτο είχε σχέση όχι τόσο μέ τήν ταξική συνείδηση όσο μέ τό είδος των άμέσων συμφερόντων που άντιστοιχούσαν σ' ένα άλλο διαχωρισμό, δηλαδή προνομιούχων και μή προνομιούχων περιοχών. Έτσι στην «Παλαιά Έλλάδα», κυρίως στην Πελοπόννησο, όπου κυριαρχούσαν οι μεγάλες περιουσίες και οι ανισότητες και όπου οι σχέσεις πολιτικής πελατείας ήσαν πολύ στερεές και βαθείες, οι περισσότεροι άγρότες ήσαν αντιβενιζελικοί. Αντίθετα, οι βενιζελικοί βρίσκονταν κυρίως στις Νέες Χώρες και στή Θεσσαλία, όπου υπήρχαν είτε άκληροι άγρότες είτε πρόσφυγες. Αυτή ή τάξη ύποστήριξε επίσης και τό Άγροτικό Κόμμα.

Έτσι, βλέπουμε πώς ή πολιτική πελατεία μπορεί νά συνυπάρχει μέ άλλες διαστάσεις πολιτικών φαινομένων. Αυτό, κατά τόν Μαυρογορδάτο, είναι φυσικό μιά και ή κοινωνική πραγματικότητα είναι «πολυδιάστατη, διαλεκτική και πρισματική». Κάθε διάσταση έπηρεάζει και προσδιορίζει μιά άλλη. Οι χαρακτηριστικοί ήγέτες της περιόδου και ή ταξική συνείδηση μείωσαν τή δύναμη της πολιτικής πελατείας αλλά δέν τήν εξαφάνισαν. Αντίθετα, ή συνεχιζόμενη επέκταση της πολιτικής πελατείας έπηρεάζει τήν άρχική φυσιογνωμία του χαρακτηριστικού συστήματος και μειώνει τήν ταξική ένότητα. Η μελέτη του Μαυρογορδάτου, παρά τή χρησιμότητά της, τελικά δέν δείχνει ποιά είναι ή προσδιοριστική μεταβλητή στην έλληνική πολιτική της περιόδου που εξετάζει. Η μιά διάσταση συνυπάρχει μέ τήν άλλη, συγγέεται μέ μιά δεύτερη, ταυτίζεται μέ μιά τρίτη. Περιγραφικά, ή παρατήρηση είναι άπόλυτα άκριβής αλλά και πάλι δέν έξηγει γιατί τό σύστημα λειτουργεί έτσι. Άλλοι συγγραφείς, όπως ο Μουζέλης ή ο Τσουκαλάς, ύποστηρίζουν ότι σ' αυτήν την περίοδο οι μάζες των άγροτών στην Έλλάδα έλέγχονταν από τά άστικά κόμματα πολύ περισσότερο άπ' ό,τι στις άλλες βαλκανικές χώρες, μέσω του συστήματος πολιτικής πελατείας που ως ένα βαθμό έννοεϊτο και από τό Νόμο, (π.χ. τό γλωσσικό πρόβλημα δημοτικής-καθαρεύουσας). Οι άγρότες ένσωματώθηκαν στό κοινωνικό σύστημα μέσω της πολιτικής και οικονομικής τους εξάρτησης. Η γεωργική μεταρρύθμιση, παρ' όλο που κατέστρεψε τίς μεγάλες ιδιοκτησίες, δέν μερίμνησε για τό γεωργό, και ή κρατική βοήθεια που δόθηκε ήταν έλάχιστη. Η ένταση που δημιουργήθηκε έκτονώθηκε άργότερα μέ τή μετανάστευση ή διοχετεύθηκε στα

60. Γ.Θ. Μαυρογορδάτος, «Λαϊκή Βάση των Κομμάτων και Ταξικές Αντιθέσεις στην Έλλάδα του Μεσοπολέμου», Έπιθεώρηση Κοινωνικών Έρευνών, άρ. 28, Άθήνα 1976 και «Διαστάσεις του Κομματικού Φαινομένου στην Έλλάδα, στον Γ. Κοντογιώργη κτλ. Κοινωνικές και Πολιτικές Δυνάμεις στην Έλλάδα, Άθήνα, Έξάντας 1977.

σχέδια της Μεγάλης Ίδεας και πάλι απορροφήθηκε από τὰ άστικά κόμματα.

Σύμφωνα με τόν Μουζέλη, η άνεξαρτησία πού στην Έλλάδα ήρθε νωρίτερα άπ' ό,τι στά υπόλοιπα Βαλκάνια, επέτρεψε και στό Κράτος νά διεισδύσει για μεγαλύτερο διάστημα στις έπαρχίες κι έτσι οί μηχανισμοί πού δημιουργήθηκαν ήσαν ισχυρότεροι στην Έλλάδα παρά άλλου. Μέ τό συγκεντρωτισμό, τά χωριά και οί κοινότητες άρχισαν νά εξαρτώνται άπό τό Κράτος χάνοντας μεγάλο μέρος άπό τήν άυτονομία τους. Ό Μουζέλης επίσης ύποστηρίζει ότι αυτή ή έλλειψη άυτονομίας εξηγεί και τήν πολιτική πελατειών πού άκολούθησαν και τό Κράτος και τά κόμματα σαν μιά μορφή άκίνδυνης ένσωμάτωσης τών άγροτών. Αυτό του είδους ή ένσωμάτωση κατέρρευσε με τήν έγκαθίδρυση της Μεταξικής Δικτατορίας τό 1936, δημιουργώντας έτσι τίς προϋποθέσεις για κινητοποίηση τών άγροτών σε μεγάλη κλίμακα και συμμετοχή τους στό ΕΑΜ. Συγχρόνως, ή γερμανική κατοχή, πού διατάραξε τήν οικονομική τάξη πραγμάτων, εξαφάνισε και τόν έμπορο-μεσάζοντα.⁶¹ Οί άγρότες λοιπόν είχαν τώρα τήν εύκαιρία για τή χειραφέτησή τους. Ωστόσο, συνεχίζει ό Μουζέλης, μετά τό τέλος του πολέμου, έπειδή ή Έλλάδα τοποθετήθηκε στη δυτική σφαίρα έπιρροής, αντίθετα π.χ. με τή Γιουγκοσλαβία, και έξ αίτίας του είδους της οικονομικής άνάπτυξης πού υίοθετήθηκε—ιδιωτική πρωτοβουλία και επενδύσεις, παρέμβαση του Κράτους για τή δημιουργία εύνοϊκού κλίματος για ιδιωτικές και ξένες επενδύσεις—τό σύστημα πολιτικής πελατείας επανεμφανίστηκε με κάπως διαφορετική μορφή. Η θέση αυτή του Μουζέλη τείνει νά υπερβάλλει τό ρόλο τών ξένων δυνάμεων και τό ρόλο της οικονομίας. Ίσως τό παράδειγμα της Πορτογαλίας νά μäs βοηθήϊ νά δούμε πιο καθαρά όρισμένα σημεία. Στην Πορτογαλία, ή δικτατορία κατέρρευσε μετά άπό κυριαρχία 40 χρόνων και παρ' όλη τήν τοποθέτηση στη δυτική σφαίρα, μεγάλα ταξικά και ιδεολογικά κόμματα άναπτύχθηκαν, ενώ ύπάρχει αντίσταση στην πρακτική της πολιτικής πελατείας. Οί μεταδικτατορικές εξελίξεις στην Πορτογαλία οδηγούν στό συμπέρασμα ότι ή διάρκεια και ό βαθμός της αντιπελαταιακής πολιτικής έχουν σημασία καθώς επίσης και ή δύναμη της εργατικής τάξης πού βγαίνει μέσα άπό μιά μακρά περίοδο πολιτικής καταπίεσης αλλά και κάποιες οικονομικής άνάπτυξης. Στην Έλλάδα, ή περίοδος αυτή, άπό τό 1936 μέχρι τό 1949 χονδρικά, ήταν σχετικά σύντομη· επίσης, ό πόλεμος και κατοπιν ό εμφύλιος πόλεμος και ή καταστολή του κινήματος της Άριστερας, γενικά, άφησαν τήν εργατική τάξη μειωμένη και άδύνατη, τά δέ κόμματα της Άριστερας δέν μπόρεσαν, έξ

αίτίας τών διεθνών επιπτώσεων αλλά και για καθαρά έλληνικούς λόγους, νά δημιουργήσουν εναλλακτική ιδεολογία και νά υίοθετήσουν ρεαλιστική πολιτική.

Τό σύστημα πολιτικής πελατείας χρησιμοποιεί και ό Meynaud⁶² για τήν άνάλυση τών κομμάτων και του μεταπολεμικού κοινοβουλίου. Οί πολιτικοί είναι τοπικοί προεστοί πού ήγούνται τών προσωπικών τους πελατειών. Οί βουλευτές ύποτίθεται ότι πρέπει νά βοηθούν τούς όπαδούς τους στις συναλλαγές τους με τό Κράτος, τίς Τράπεζες, τά σχολεία κτλ. Κατά τόν Meynaud, μία ένδειξη ότι ή πολιτική πελατεία εξακολουθεί νά ύφίσταται είναι ή δυσκολία εφαρμογής της έννοιας του «μέλους» στα έλληνικά κόμματα. Ό παραδοσιακός χαρακτήρας τών κομμάτων όμως δέν έμποδίζει και τή μεγάλη κινητοποίηση ψηφοφόρων. Ό Meynaud ύποστηρίζει πως με τήν εκβιομηχάνιση και τήν αύξηση της εργατικής τάξης πού θ' άκολουθήσει, τό έλληνικό πολιτικό σύστημα θά πλησιάσει περισσότερο τό ευρωπαϊκό, με γραφειοκρατική δομή κομμάτων κτλ. Ωστόσο, ό Meynaud έχει μιά κάπως περίεργη αντίληψη της μαρξιστικής εξελικτικότητας και παρανοεί τά στάδια άνάπτυξης του Μάρξ. Επί πλέον, και πάλι βασίζεται σε οικονομικό ντετερμινισμό. Γενικά, θά μπορούσε κανείς τελικά νά άμφισβητήσει τήν άξία μελετών πού περιορίζονται στη διαπίστωση της ύπαρξης πολιτικής πελατείας χωρίς νά προχωρούν στην εξήγηση του φαινομένου.

Ό Legg γράφει για τή φυσική αντίπαθεια τών Έλλήνων προς τήν πειθαρχία, για τόν επιπόλαιο χαρακτήρα τους. Θεωρεί αυτά τά στοιχεία σαν μέρος κάποιου είδους μεσογειακού χαρακτήρα πού δέν μπορεί νά άποκτήσει πολιτική ύπευθυνότητα. Παρόμοιες δηλώσεις παραμένουν επιφανειακές άν όχι και λανθασμένες και άγνοούν τελείως τήν ευρύτερη δομή, τήν όποία άντικατοπτρίζουν τά πολιτικά κόμματα. Στην παραπάνω αντίληψη αντίτιθεται ό Τσουκαλās πού, εξετάζοντας τά ιδεολογικά χαρακτηριστικά της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας, άναφέρεται στην ύπερπολιτικοποίηση τών Έλλήνων. Αυτό τό κατ' άλλους «μεσογειακό» φυλετικό χαρακτηριστικό τών «έγωκεντρικών» και «άναρχικών» Έλλήνων σε αντιπαράθεση με τούς «πειθαρχικούς» και «όρθολογιστές» Δυτικούς ή με τούς «παθητικούς» Όθωμανούς, μπορεί νά εξηγηθεί, κατά τόν Τσουκαλā, μόνο μέσα άπό τήν ειδική δομή της πολιτικής εξουσίας στην Έλλάδα· τό γεγονός δηλαδή ότι μεγάλη μερίδα της κυρίαρχης τάξης άσκησε τήν πολιτική σαν έπάγγελμα, ενώ οί μάζες με τή σειρά τους θεώρησαν τήν πρόσβασή τους στην προστασία της οργανωμένης εξουσίας άναγκαία για τήν εξυπηρέτηση τών πιο άμέσων συμφερόντων επιβίωσής τους. Τό ένδιαφέρον για τήν πο-

61. N. Mouzelis and M. Attalides, «Greece», M. Archer Scottford and S. Giner (ed), *Contemporary Europe: Class, Status and Power*, London: Weidenfeld and Nicholson, 1971.

62. J. Meynaud, *Les Forces Politiques en Grèce*, Lausanne, 1965.

λιτική λοιπόν δέν εἶναι ἄλλο παρά στρατηγική ἄμυνας ἐναντίον τῶν κρατικῶν καταπατήσεων.

Ὁ Τσουκαλᾶς (καί ὁ Μουζέλης) ἀποδίδει τήν ἐπανεμφάνιση τῆς πολιτικῆς πελατείας καί τῆς στροφῆς πρὸς τὰ δεξιά μετά τόν πόλεμο στήν πώλωση πού ἀκολούθησε τόν ἐμφύλιο.⁶³ Ἡ Δεξιά βγήκε ἀπό τόν πόλεμο νικήτρια καί χρησιμοποίησε κάθε μέσο γιά νά ἐξαφανίσει τήν ἀντιπολίτευση. Πέρα ἀπό τή βία, κάθε μορφή κριτικῆς καί ἀντίθεσης ὑποβιβάστηκε σέ ἀπόλυτη σιωπή ἀπό τήν ἄρχουσα τάξη. Ἡ προοδευτική ἐξαφάνιση, σύμφωνα μέ τόν Τσουκαλᾶ, τῶν ὑπολειμμάτων τῆς Μεγάλης Ἰδέας μετά τό 1922 καί ἡ ἐγγενής ἀδυναμία τῆς ἀστικῆς τάξης στό μεσοπόλεμο καθώς καί οἱ διεθνεῖς ἐξελίξεις συνδυάστηκαν καί ἐμπόδισαν τή δημιουργία ἑνός συμπαγῶς ἰδεολογικοῦ σχήματος. Ἡ μικρή συμμετοχή τῶν προοδευτικῶν δυνάμεων, ἀναγκαία γιά τή διατήρηση κοινῆς συναίνεσης χωρίς τή χρήση βίας, συνεντρίβη ἀπό τή δικτατορία, τήν κατοχή καί τήν ἀντίσταση. Μέ τήν κυριολεκτική ἐξαφάνιση τοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος τό 1949 καί ἐξ αἰτίας τοῦ ἀδιεξόδου ὅπου βρισκόταν ἡ Ἀριστερά μετά τό 1945, δέν ὑπῆρχε καμιά δύναμη στό τέλος τοῦ ἐμφυλίου πού θά μπορούσε νά ἀντιδράσει στήν κυριαρχία τῆς Δεξιᾶς· ἡ δημιουργία τῆς ΕΔΑ τό 1951 ἐξουδετέρωσε τήν ἀντιπολίτευση ἀκόμη περισσότερο. Καθ' ὅλη τήν περίοδο μέχρι τό 1960, ἡ ἀπομόνωση τοῦ κομμουνιστικοῦ κινήματος συνέβαλε στήν περαιτέρω ἀρτηριοσκληρωσή του. Ἀπό τό 1950 καί ὕστερα, στρατηγικές καί πολιτικές ἀναγκαιότητες ὑπαγόρευαν περισσότερο ἐσωτερική σταθερότητα καί ἀντικομμουνιστική ἐπαγρύπνηση παρά δημοκρατική διακυβέρνηση. Οἱ ἀποφάσεις πλέον παίρνονταν στό ἐξωτερικό.⁶⁴ Τό σύστημα πολιτικῆς πελατείας χρησιμοποιήθηκε ἀπό τήν ΕΡΕ σάν μέσο ἐνσωμάτωσης τῶν ἀγροτῶν. Πιστώσεις καί πριμοδοτήσεις χορηγοῦνταν σέ ἰδιώτες-ἀγρότες μέ ἀντάλλαγμα τήν ψήφο τους. Ἡ γραμμὴ αὐτή διευκολύνθηκε κατά πολύ μέ τήν ἐντατικοποίηση τῆς μετανάστευσης. Ὁ Ἕλληνας γεωργός, σύμφωνα μέ τόν Τσουκαλᾶ καί τόν Μουζέλη, ἐξακολουθεῖ νά συμπιέζεται ἀνάμεσα στό μέγα-λέμπορο καί τούς συνεταιρισμούς πού ἐλέγχονται ἀπό τήν Κυβέρνηση καί συνδέονται στενά μέ τήν Ἀγροτική Τράπεζα. Μέ τὰ σχεδόν χρόνια ἀγροτικά χρέη, ἡ πολιτική πελατεία γίνεται ἀκόμη πιό ἀποτελεσματική. Μ' αὐτούς τούς μηχανισμούς λοιπόν ὁ ἀγρότης ἀπομονώνεται καί ἐλέγχεται τόσο οἰκονομικά ὅσο καί πολιτικά καί ἰδεολογικά.

Οἱ ἀναλύσεις τοῦ Τσουκαλᾶ καί τοῦ Μουζέλη, χρησιμοποιώντας δομικά στοιχεῖα καί μιά κάπως πιό ἐνεργητική ἀποψη τῶν κοινωνικῶν τάξεων,

προσφέρουν ἕνα ἐναλλακτικό τρόπο ἀνάλυσης στίς προηγούμενες λειτουργικές ἢ μηχανιστικές μαρξιστικές σχολές.⁶⁵ Ὁ Μουζέλης βλέπει σάν αἰτία τῆς παραμένουσας πελατείας στήν Ἑλλάδα τό εἶδος οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης πού ἐγινε ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ἐκβιομηχάνιση, περισσότερο μέ τή συμβολή ναυτιλιακοῦ καί ἐμπορικοῦ κεφαλαίου. Ὅταν ἀναλύει τίς τάξεις, δέν περιορίζεται στά οἰκονομικά στοιχεῖα ἀλλά χρησιμοποιεῖ καί ἰδεολογικές παρατηρήσεις. Ἐτσι, γράφει, κατά τήν ὀθωμανική κατοχή καί ἐξ αἰτίας τῆς αὐθαρεσίας τοῦ σουλτανικοῦ Κράτους, ἡ ἑλληνική ἀστική τάξη, παρά τή σημαντική αὐτονομία της, εἶχε καί ἔχει ἀκόμη ἐμπορικό χαρακτήρα. Ἡ αὐθαρεσία τῆς Τουρκικῆς Κυβέρνησης, ἡ χρήση δωροδοκίας καί κολακειᾶς σάν πολιτική ἄμυνας, ὀδήγησαν στή δημιουργία μιᾶς ἀστικῆς τάξης διαφορετικῆς ἀπό ἐκεῖνη τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης (burghers) πού, ἐπωφελοῦμενη ἀπό τόν ἀνταγωνισμό μεταξύ στέμματος καί εὐγενῶν, ἐξασφάλισε μεγάλη αὐτονομία γιά τίς πόλεις. Ἀντίθετα, τὰ χαρακτηριστικά τῆς ἑλληνικῆς ἀστικῆς τάξης ἦσαν ἡ δουλικότητα καί ὁ καιροσκοπικός προσανατολισμός σέ σχέση μέ τήν οἰκονομική δραστηριότητα. Ἴχνη αὐτῶν τῶν χαρακτηριστικῶν εἶναι ἐμφανῆ σήμερα. Τελικά, κατά τόν Μουζέλη, ὁ ὁποῖος κατατάσσει τήν Ἑλλάδα ἀνάμεσα στίς ἀνεπτυγμένες καί ὑπανάπτυκτες χώρες ἀλλά τήν ἐξετάζει χρησιμοποιώντας τίς κατηγορίες τῆς θεωρίας τῆς ὑπανάπτυξης, ἡ διατήρηση τοῦ ἐμπορικοῦ χαρακτήρα τῆς ἀστικῆς τάξης καί ἡ ἀνικανότητά της νά μεταβληθεῖ σέ βιομηχανική ἡγετική ὁμάδα πρέπει νά ἀναζητηθεῖ, πέρα ἀπό τίς γνωστές αἰτίες γιά τὰ ἀναπτυσσόμενα κράτη—συναγωνισμό ἀπό βιομηχανικές χώρες, πολιτική ἀστάθεια, ἐξάρτηση ἀπό τίς Μεγάλες Δυνάμεις—στά ὑπολείμματα τῆς τουρκικῆς κληρονομιάς. Ἐτσι, τὰ μεγαλύτερα κεφάλαια ἐπενδύονται στίς ὑπηρεσίες καί στό ἐμπόριο μέ ἀποτέλεσμα ἡ βιομηχανική ἐργατική τάξη νά εἶναι μικρή. Παραδοσιακά, τό οἰκονομικό κυριαρχικό ἐμπορικό κεφάλαιό, τοπικό, ξένο καί τῆς διασποράς, ἀπέφυγε τό χωρὸ τῆς παραγωγῆς. Ἐπίσης, παρά τήν ἐνσωμάτωση τῆς Ἑλλάδας στό διεθνές καπιταλιστικό σύστημα, μὴ-καπιταλιστικοί τρόποι παραγωγῆς παρέμειναν κυριαρχικοί καί στή γεωργία καί στή βιομηχανία. Ἡ μεταμόσχευση λοιπόν δυτικοευρωπαϊκῶν πολιτικῶν θεσμῶν ὀδήγησε σέ διαφορετικὴ λειτουργία ἀπ' ὅ,τι τῆ Δυτικῆ Εὐρώπῃ, ὅπου ἀναπτύχθηκαν ἐνδογενῶς. Ὁ Μουζέλης ἀνατρέχει στήν ὀθωμανική ἐποχὴ γιά νά ἐξηγή-

63. Κ. Τσουκαλᾶς, *La Grèce de l'indépendance aux colonels*, Paris: Maspéro, 1970.

64. Τό ἴδιο, σελ. 103-115.

65. Ἡ κριτικὴ γιά τή θεωρία τῶν τρόπων παραγωγῆς δέν ἀναφέρεται ἐδῶ. Δέν ὑπάρχει ἀνάλυση αὐτοῦ τοῦ τύπου γιά τίς σχέσεις πελατείας στήν Ἑλλάδα. Ἡ μέθοδος ἔχει ἐφαρμοσθεῖ γιά τήν ἀνάλυση τοῦ γεωργικοῦ προβλήματος κυρίως ἀπό τόν Κ. Βεργόπουλο. Γιά περισσότερες λεπτομέρειες καί κρίσεις, βλ. Μουζέλη, *Σύγχρονη Ἑλλάδα...*, Κεφάλαιο 4, καί Βεργόπουλο, *Τὸ Ἀγροτικό Ζήτημα*, Ἀθήνα: Ἐξάντας 1975.

σει καί τή συντηρητικότητα τών άγροτών.

Η ιστορική άνάλυση προσφέρει καί εξήγηση τής καταστροφής τών μικρών κοινοτήτων σάν τό άποτέλεσμα τού συγκεντρωτισμού τού βαυαρικού Κράτους. Τό σύστημα πολιτικής πελατείας, έτσι, εξηγείται άπό τήν έλλειψη άγροτικού προλεταριάτου, άφού μετά τήν Έπανάσταση έπεκράτησε ό θεσμός τής μικρής ιδιοκτησίας πού ένισχύθηκε, άκόμη περισσότερο, άπό τά βενιζελικά μέτρα. Διεθνές κεφάλαιο άρχισε νά εισρέει στό μεσοπόλεμο μέ άποτέλεσμα νά άναπτυχθεί ό καπιταλισμός χωρίς όμως καί νά εξαφανισθούν οί προ-καπιταλιστικοί τρόποι παραγωγής.⁶⁶ Παρόμοια κατάσταση εξακολουθεί καί σήμερα, άφού ή βιομηχανία χαρακτηρίζεται άκόμη άπό πολλές μικρές έπιχειρήσεις, μέ άποτέλεσμα τήν άδυναμία τής έργατικής τάξης. Οί έπιπτώσεις αúτης τής έξαρτημένης μορφής καπιταλισμού γιά τήν πολιτική είναι ότι ό ταξικός χαρακτήρας τής πολιτικής δέν εξαφανίζει τίς σχέσεις πελατείας ή τά προσωποπαγή στοιχεία τών κομμάτων.

Συμπερασματικά, λοιπόν, μπορεί νά λεχθεί ότι ύπάρχει στήν Ελλάδα μιά στενόχωρη συνύπαρξη πελατειακών καί ταξικών κομμάτων καί όργανώσεων, τών όποιων ή σπουδαιότητα κυμαίνεται άνάλογα μέ τίς μετατοπίσεις τών πολιτικών δυνάμεων καί τήν άλλαγή τής ισορροπίας.

συμπέρασμα

Άπό τά παραπάνω γίνεται φανερό ότι τό σύστημα πελατείας στήν Ελλάδα ή άλλου δέν μπορεί νά όριστεί σάν μορφή όργάνωσης τών πολιτικών κομμάτων ούτε μπορεί ή έννοια τής πολιτικής πελατείας νά εξηγήσει τή φύση τής πολιτικής ζωής σ' αυτές τίς χώρες. Δέν εξηγεί τήν εμφάνιση όριζόντιων πολιτικών όργανώσεων καί δέν λαμβάνει ύπ' όψη τίς μετατοπίσεις άπό μιά μορφή σέ άλλη. Η διαπίστωση τής ύπαρξης σχέσεων πολιτικής πελατείας ίσως, τελικά, νά μήν είναι τόσο σπουδαία ή χρήσιμη όσο ή κατανόηση τών άλλαγών στίς μορφές πού παίρνει καί τίς άντιστοιχίες ή τήν άυτονομία πού μπορεί νά ύπάρχουν στήν πολιτική σχετικά μέ τίς εξελίξεις στή δομή. Αυτό μπορεί νά γίνει μόνο μέ ιστορική άνάλυση. Παρ' όλο τόν προσωπικό χαρακτήρα τών σχέσεων πελατείας, ταξική άνάλυση είναι άναγκαία, άν σκοπεύει κανείς νά έρευνήσει γιατί καί σέ όφελος τίνος διατηρούνται. Έτσι, ή παθητική θεώρηση τών τάξεων σάν δεκτών τών μεταβολών τής δομής ή σάν συγκέντρωση όρισμένων χαρακτηριστικών, όπως στήν Άλτουσεριανή ή στή λειτουργική μέθοδο αντίστοιχα, δέν ίκανοποιεί, ιδιαίτερα άν ή ύπόθεσή μας ότι τά πελατειακά πρότυπα δέν εμφανίζονται άπό τή βάση άλλά όργανώ-

νονται άπό τά άνω σάν συστήματα έλέγχου καί ένσωμάτωσης μερίδων τού πληθυσμού. Έτσι, ή εξέταση τής πολιτικής πελατείας σάν μηχανισμού έλέγχου άλλά καί σάν στρατηγική άμυνας όδηγεί σέ πληρέστερη εξήγηση, ιδιαίτερα άν τό πλαίσιο άνάλυσης έπεκτείνεται στό έθνικό επίπεδο.

Σέ πίο γενικό επίπεδο, τό σημείο αυτό άφορā τίς έννοιες τής καταπίεσης καί τής συναίνεσης. Οί λειτουργικές αναλύσεις ύπερβάλλουν τή διάθεση τού πελάτη νά δεχθεί τό ρόλο του καί τονίζουν περισσότερο τή φαινομενική άπουσία τής φυσικής καταπίεσης στίς άνταλλαγές ύπηρεσιών, παρά τήν ήθική καταπίεση πού έξυπακούεται, όταν δέν ύπάρχει έναλλακτική λύση. Είναι εύκολο καί άπλό νά τονίζει κανείς τούς συναισθηματικούς δεσμούς τής πνευματικής συγγένειας. Η κοινή λογική είναι άρκετή άλλά καί ή έμπειρική έρευνα δείχνει ότι λίγα άτομα άπολαμβάνουν ή θέλουν νά είναι πελάτες καί συνήθως είναι δεμένοι κοινωνικά καί οικονομικά μέ τούς πάτρωνες, γιατί δέν έχουν άλλη έναλλακτική λύση. Σ' αúτη τήν περίπτωση, αναφύεται τό θέμα τής ταξικής συνείδησης καί μαζί του οί έννοιες τής ιδεολογίας καί τής ήγεμονίας. Αúτες χρησιμοποιούνται περισσότερο άπό μαρξιστές, όμως έδώ καί πάλι αναλύσεις όπου οί τάξεις εμφανίζονται παντοδύναμες, έλέγχοντας καί ρυθμίζοντας θεσμούς καί όργανώσεις, είναι έξ ίσου έλλιπείς. Η έρευνα σχετικά μέ τήν ιδεολογία είναι άκόμη σέ πολύ στοιχειώδες στάδιο, χωρίς αυτό νά σημαίνει πώς είναι άδύνατο νά βελτιωθεί. Χρήσιμες είναι οί μελέτες πού ένσωματώνουν τήν έννοια τής πολιτικής πελατείας στό πλαίσιο τής εξέτασης τής ύπανάπτυξης καί τή συνδυάζουν μέ τούς ταξικούς άγώνες γιά συμμετοχή στήν οικονομική καί πολιτική ζωή. Τό σύστημα πολιτικής πελατείας θά μπορούσε νά θεωρηθεί σάν ό πολιτικός εκείνος διακανονισμός κατά τόν όποιο δυτικού τύπου θεσμοί κινητοποιούν τόν πληθυσμό όχι πρός τήν άλλαγή άλλά πρός τή διατήρηση τής ύπάρχουσας τάξης πραγμάτων, τής διατήρησης δηλαδή τού ύπάρχοντος συστήματος συσσώρευσης κεφαλαίων. Η μεγάλη πλειοψηφία τής άγροτικής καί έργατικής τάξης ένσωματώνεται έτσι καί έλέγχεται άντί νά άποκτā ενεργό δραστηριότητα στήν πολιτική, παρ' όλο πού αúτό δέν γίνεται πάντοτε συνειδητά. Η έγκατάσταση καί κυριαρχικότητα τού καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής συνεπάγεται τήν προσαρμογή του στήν κατάσταση πού βρίσκει, καί τό αντίθετο. Όσο ή κυριαρχικότητα αύξάνει, τόσο δυσκολότερα έπιτυγχάνεται ή έξαρτημένη αúτη ένσωμάτωση τών φορέων δράσης. Ο ρόλος τών περιθωριοποιημένων ομάδων είναι σημαντικός γιά όποιαδήποτε τέτοια άνάλυση καθώς καί ή άδυναμία τού συστήματος νά δημιουργήσει τίς συνθήκες άπορρόφησής τους. Στήν Ελλάδα βέβαια δέν ύπάρχει άκόμη παρόμοιο πρόβλημα.

66. Μουζέλης, *Σύγχρονη Ελλάδα...*, κεφάλαιο 1, μέρος 5 καί 6, κεφάλ. 5 καί 8.

Τό συμπέρασμα λοιπόν εἶναι ὅτι ἡ ἀξία τῆς ἔννοιας τῆς πολιτικῆς πελατείας εἶναι περιορισμένη ὡς πρός τήν ἀνάλυση τῶν πολιτικῶν συστημάτων τῶν ἀναπτυσσομένων χωρῶν, χωρίς αὐτό νά σημαίνει ὅτι εἶναι ἀχρηστή ἢ περιττή. Ἔχει περιγραφική ἀξία, καί ἡ κατανόηση τῆς λειτουργίας μικρῶν κοινοτήτων εἶναι ἀναγκαία γιά τήν πλήρη ἐξέταση τοῦ εὐρύτερου κοινωνικοῦ συστήματος· πῶς δηλαδή ἐνσωματώνονται ἰδιαίτερες ομάδες πληθυσμοῦ, ἄν τό σύστημα δίνει δικαιώματα καί ἄν καί πῶς αὐτά χρησιμοποιοῦνται, τί εἶδους ἐνέργειες ἀκολουθοῦνται ἄν δέν ὑπάρχουν δικαιώματα, κτλ. Ἡ μελέτη ὁμως τῶν μικρῶν κοινοτήτων, μέ τό σκοπό νά ἀποκαλυφθεῖ ἡ δομή ἐξουσίας στό ἔθnikό ἐπίπεδο, εἶναι λανθασμένη. Γι' αὐτό χρειάζεται ταξική ἀνάλυση πού ὁμως νά μήν ἀγνοεῖ οὔτε καί νά τονίζει ὑπερβολικά τή σημασία τῆς δομῆς.

Καμιά ἀπό τίς ἐργασίες πού ἐξετάστηκαν ἐδῶ δέν προσφέρει τήν ἐναλλακτική αὐτή λύση. Στήν καλύτερη περίπτωση δίνονται μερικά στοιχεῖα γιά τό πῶς μπορεῖ νά γίνει κάτι τέτοιο. Τό θεωρητικό πλαίσιο πού χρειάζεται ἀκόμη δέν ἔχει τελείως σχηματιστεῖ. Οἱ θεωρίες τῆς ὑπανάπτυξης ἢ τῆς ἐξαρτημένης ἀνάπτυξης μεταβάλλονται διαρκῶς καί δέν μποροῦμε νά ἐλπίζουμε σέ μιά πλήρη ἐξήγηση τῆς ἐξαρτημένης ἀνάπτυξης καί τῶν χαρακτηριστικῶν τῆς, πρὶν οἱ δύο μεγάλες τάσεις πού ὑπάρχουν τώρα, δηλαδή ἡ ἐξέταση τῶν τρόπων παραγωγῆς καί ἡ ἐξέταση τῶν ἐμπορικῶν ἀνταλλαγῶν καί τῆς κυκλοφορίας τῶν κεφαλαίων, βροῦν κάποιο σημεῖο συμβιβασμοῦ.

BIBLIOΓΡΑΦΙΑ

- Almond, Gabriel, A. and James S. Coleman (eds.), *The Politics of the Developing Areas*, Princeton: Princeton University Press, 1960.
- Althusser, Louis, *For Marx*. N.Y.: Pantheon Books, 1969.
- _____, and E. Balibar, *Lire le capital*. Paris: Maspéro 1968.
- _____, *Éléments d'autocritique*. Paris: Hachette, 1974.
- Apter, David Ernest, *Ghana in Transition*. Princeton: Princeton University Press, 1972.
- Arrighi, Giovanni, *The Political Economy of Rhodesia*. The Hague: Mouton, 1967.
- Attalides, Michael, «Forms of Peasant Incorporation in Cyprus during the Last Century» in Ernest Gellner and John Waterbury (eds), *Patrons and Clients*. London: Duckworth, 1977.
- Baran, Paul, *The Political Economy of Growth*. N.Y.: Monthly Review Press, 1957.
- Bendix, Reinhard, *Work and Authority in Industry*. N.Y.: John Wiley, 1956.
- _____, *Nation-Building and Citizenship*. N.Y.: John Wiley and Sons Inc., 1964.
- Bernstein, Henry (ed.), *Underdevelopment and Development*. London: Penguin Press, 1973.
- _____, «Modernisation Theory and the Sociological Study of Development», *Journal of Development Studies*, Vol. VII, 1971.
- Blau, Peter M., *Exchange and Power in Social Life*. New York: John Wiley and Sons, 1967.
- Boissevain, Jeremy, «When the Saints Go Marching out: Reflections on the Decline of Patronage in Malta» in Ernest Gellner and John Waterbury, *Patrons and Clients*. London: Duckworth, 1967.
- _____, «Patronage in Sicily», *Man*, Vol. 1, No 1, 1966.
- Brenner, Robert, «The Origins of Capitalist Development: a Critique of Neo-Smithian Marxism», *NLR*, No. 104.
- Campbell, John, *Honour, Family and Patronage*. Oxford: Clarendon Press, 1964.
- Chandra, Bipan, «Indian Peasantry and National Integration», *Social Scientist*, No. 50, September 1976.
- Cotler, Julio, «Traditional Haciendas and Communities in a Context of Political Mobilisation in Peru» in Rodolfo Stavenhagen (ed.), *Agrarian Problems and Peasant Movements in Latin America*. New York: Anchor Books, 1970.
- _____, «The Mechanisms of Internal Domination and Social Change in Peru», *Studies in Comparative International Development*, Vol. III, No. 12.
- Δαφνης, Γρηγόριος, *Ἡ Ἑλλάς μεταξύ δύο πολέμων*, Ἀθήνα, 1955.
- _____, *Τά ἑλληνικά πολιτικά κόμματα*, Ἀθήνα, 1961.
- Δερτιλῆς, Γεώργιος *Κοινωνικός μετασχηματισμός καί στρατιωτική ἐπέμβαση, 1880-1909*. Ἀθήνα: Ἐξάντας 1977.
- Dietz, Henry A., «Bureaucratic Demand-Making and Clientelistic Participation in Peru» in James Malloy, *Authoritarianism and Corporatism in Latin America*. University of Pittsburgh Press, 1977.
- Eisenstadt, Samuel Noah, *Modernisation, Protest and Change*. N.Y.: Prentice-Hall, Englewood Cliffs, 1965.
- Ἐλεφαντῆς, Ἀντώνιος, *Ἡ ἐπαγγελία τῆς ἀδύνατης ἐπανάστασης: τό ἑλληνικό Κομμουνιστικό Κόμμα στό Μεσοπόλεμο*, Ἀθήνα: Ὀκκός, 1976.
- Emmanuel, Arghiris, *Unequal Exchange*. London: NLB, 1972.
- Finlay, George, *A History of Greece from its Conquest by the Romans to the Present Time*. Oxford: Tozer 1877.
- Flynn, Peter, «Class, Clientelism and Coercion: Some Mechanisms of Internal Dependency and Control», *Journal of Commonwealth and Comparative Politics*, Vol. 12, 1974.
- Foster, George McClelland, «The Dyadic Contract: A Model for the Social Structure of a Mexican Peasant Village», *American Anthropologist*, Vol. LXIII, 1961.
- Foster-Carter, Aidan, «The Modes of Production Controversy», *NLR*, No. 197.
- Frank, Andre Gunder, «Sociology of Development and the Underdevelopment of Sociology», *Catalyst*, No. 3, University of Buffalo, 1957.
- _____, «Functionalism, Dialectics and Synthetics», *Science and Society*, Vol. 30, No. 2, Spring 1966.
- Frank, Andre Gunder, *Capitalism and Underdevelopment in Latin America: Historical Studies of Chile and Brazil*. N.Y.: Monthly Review Press, 1969.
- Friedl, Ernestine, *Vasilika: A Village in Modern Greece*. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1962.
- Gellner, Ernest and John Waterbury, *Patrons and Clients*. London: Gerald Duckworth and Co., Ltd., 1977.
- Gilsenan, Michael, «Against Patron-Client Relations» in Ernest Gellner and John Waterbury, *Patrons and Clients*, ἐνθ. ἄν.
- Godelier, Maurice, *Horizons, trajets marxistes en anthropologie*. Paris: Maspéro, 1975.
- Gonzalez-Casanova, Pablo, *La Democracia en Mexico*. Mexico: Serie Popular Era, 1975.
- Grenier, Antoine, *La Grèce en 1863*. Paris, 1973.
- Hall, Anthony, «Patron-Client Relations», *Journal of Peasant Studies*, Vol. 1, No. 4, July 1974.
- Huntington, Samuel P., *Political Order in Changing Societies*. New Haven and London: Yale University Press, 1968.

- Κορδάτος, Ιωάννης, *Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, Αθήνα: Αιών 1958.
- , «Η κοινωνική σημασία της Έπανάστασης του 1821», *Επικαιρότητα*, Αθήνα, 1972.
- Legg, Keith R., *Politics in Modern Greece*. Stanford, California: Stanford University Press, 1969.
- Lemarchand, René and Keith Legg, «Political Clientelism and Development: A Preliminary Analysis», *Comparative Politics*, Vol. 4, No. 2, January 1972.
- Li Causi, Luciano, «Anthropology and Ideology: The Case of Patronage in Mediterranean Societies», *Radical Science Journal*, No. 1, 1975.
- Lipset, Seymour Martin and Aldo Solari, *Elites in Latin America*. Oxford: Oxford University Press, 1967.
- Laclau, Ernesto, *Politics and Ideology in Marxist Theory*. London: NLB, 1977.
- Kaufman, Robert R., «Corporatism, Clientelism and Partisan Conflict: A Study of Seven Latin American Countries» in Ξαμεσο Μαλλου, *Authoritarianism and Corporatism in Latin America*. University of Pittsburgh Press, 1977.
- , «The Patron-Client Concept and Macro-Politics: Prospects and Problems», *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 16, No.3.
- La Palombara, Joseph Guido and Myron Weiner (eds), *Political Parties and Political Development*. Princeton: Princeton University Press, 1969.
- Loizos, Peter, *The Greek Gift*. Oxford: B. Blackwell, 1975.
- Long, Norman, «Structural Dependency, Modes of Production and Economic Brokerage in Rural Peru» in Ivar Oxaal et al., *Beyond the Sociology of Development*. London: Routledge and Kegan Paul, 1975.
- Martins, Herminio, «Time and Theory in Sociology» in John Rex (ed.), *Approaches to Sociology: An Introduction to Major Trends in British Sociology*. London: Routledge and Kegan Paul, 1974.
- Μαυρογορδάτος, Γεώργιος Θ., «Λαϊκή βάση των κομμάτων καί ταξικοί ανταγωνισμοί στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Έρευνών*, τεύχος 28, γ τρίμηνο 1976, Αθήνα.
- , «Οί διαστάσεις του κομματικού φαινομένου στην Ελλάδα: παραδείγματα από την περίοδο του Μεσοπολέμου» στους Γ. Κοντογιώργη κτλ. *Κοινωνικές καί πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Αθήνα: Έξάντας 1977.
- Mayer, Adrian, «Quasi-Groups in the Study of Complex Societies» in Michael Banton (ed.), *The Social Anthropology of Complex Societies*. New York: F. Praeger, 1966.
- McLelland, David C., *The Achieving Society*. Princeton, N.J.: D. Van Nostrand, 1961.
- Meillassoux, Claude, «From Reproduction to Production, a Marxist Approach to Economic Anthropology», *Economy and Society*, Vol. 1, No. 1.
- , *Anthropologie économique des Gouro de Côte d'Ivoire: de l'économie de subsistance à l'agriculture commerciale*. Paris et la Haye: Mouton, 1974.
- Meynaud, Jean, *Les forces politiques en Grèce*. Lausanne: Etudes de Science Politique, 1965.
- Moore, Barrington Jr., *Social Origins of Dictatorship and Democracy*. England: Peregrine Books, 1977.
- Mouzelis, Nicos and Michael Attalides, «Greece» in Margaret Scotford-Archer and S. Giner (eds), *Contemporary Europe Class, Status and Power*. London: Weidenfeld and Nicholson, 1971.
- , «Modernisation, Development and the Peasant», *Development and Change*, IV (3), 1972-73.
- , «Social and System Integration: Some Reflections on a Fundamental Distinction», *British Journal of Sociology*, Vol. 25 (4), 1974.
- , *Modern Greece. Facets of Underdevelopment*. London: The MacMillan Press, 1978.
- , «Ταξική δομή καί σύστημα πολιτικής πελατείας: ή περίπτωση της Ελλάδας», στους Γ. Κοντογιώργη κτλ. *Κοινωνικές καί πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Αθήνα: Έξάντας 1977.
- Oxaal Ivar, Tony Barnett, David Booth (eds), *Beyond the Sociology of Development*. London: Routledge and Kegan Paul, 1975.
- Parsons, Talcott, *The Social System*. London: Routledge, 1970.
- Petras, James and Michael Zeitlin (eds), *Latin America, Reform or Revolution*. Greenwich, Conn.: Fawcett Publications Inc., 1968.
- Petropoulos, John Anthony, *Politics and Statecraft in the Kingdom of Greece: 1833-1843*. New Jersey: Princeton University Press, 1968.
- Pitt-Rivers, J., *The People of the Sierra*. London: Weidenfeld and Nicholson, 1954.
- Poulantzas, Nicos, *Pouvoir politique et classes sociales*. Paris: Maspéro, 1968.
- Powell, John Duncan, «Peasant Society and Clientelistic Politics», *American Political Science Review*, Vol. 64 (2), June 1970.
- Psiroukis, Nicolas, «The History of Colonialism», *Epikairota*, Athens, 1974 (in Greek).
- Pye Lucien and S. Verba (eds), *Political Culture and Political Development*. Princeton: Princeton University Press, 1965.
- Ray, Pierre-Philippe, *Colonialisme, néo-colonialisme et transition au capitalisme*. Paris: Maspéro, 1971.
- Rhodes, Robert I. (ed.), *Imperialism and Underdevelopment, a Reader*. New York: Monthly Review Press, 1970.
- Σακελλαρίου, Μιχάλης, *Η Πελοπόννησος κατά την Όθωμανική Αυτοκρατορία*, Αθήνα, 1939.
- Stavenhagen, Rodolfo (ed.), *Agrarian Problems and Peasant Movements in Latin America*. New York: Anchor Books, 1970.
- , *Les classes sociales dans le sociétés agraires*. Paris: Anthropos, 1969.
- , «Seven Fallacies about Latin America» in James Petras and Michael Zeitlin (eds), *Latin America, Reform or Revolution*. Greenwich, Conn.: Fawcett Publications Inc. 1968.
- Sundarayya, P., «Class Differentiation of the Peasantry», *Social Scientist*, No. 56, March 1977.
- Tarrow, S.G., *Peasant Communism in Southern Italy*. New Haven: Yale University Press, 1966.
- Terray, Emmanuel, *Le Marxisme devant les sociétés primitives*. Paris: Maspéro, 1969.
- Thiersch, Friedrich, *De l'état actuel de la Grèce*. Leipzig, 1833.
- Tsoukalas, Constantin, *La Grèce de l'indépendance aux colonels*. Paris: Maspéro, 1970.
- Τσουκαλάς, Κωνσταντίνος, *Ανώτερη εκπαίδευση στην Ελλάδα σάν μηχανισμός κοινωνικής άναπαραγωγής*, Αθήνα: Δευκαλίων, Τόμ. XIII.
- , «Γύρω από τό πρόβλημα της πολιτικής πελατείας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», στους Γ. Κοντογιώργη κτλ. *Κοινωνικές καί πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Αθήνα: Έξάντας 1977.
- Βεργόπουλος, Κωνσταντίνος, *Τό άγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα: ή κοινωνική ένσωμάτωση της γεωργίας*. Αθήνα: Έξάντας 1975.
- Wallerstein, Immanuel, *Capitalist Agriculture and the Origins of the European World Economy in the Sixteenth Century*. New York: Academic Press, 1974.
- , «The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis», *Comparative Studies in Society and History*, Vol. XVI, January 1974.
- Weingrod, Alex, «Patrons, Patronage and Political Parties», *Comparative Studies in Society and History*, Vol. X, 1967-68.
- Wolf, Eric, «Kinship, Friendship, and Patron-Client Relations» in Michael Banton (ed.), *The Social Anthropology of Complex Societies*. New York: F.A. Praeger, 1966.

Ἐπιθεώρηση Κοινωνικῶν Ἐρευνῶν, β' καί γ' τετράμηνο 1979

- _____. *Sons of the Shaking Earth*. Chicago, University of Chicago Press, 1961.
- _____. *Peasants*. New York: Prentice-Hall, Englewood Cliffs, 1966.
- _____. *Peasant Wars in the 20th Century*. London: Faber and Faber, 1971.
- _____. «Aspects of Group Relations in a Complex Society:

Mixico» in Dwight Braley Heath and Richard Newbold Adams (eds), *Contemporary Cultures and Societies in Latin America*. New York: Random House, 1965.

_____. «Types of Latin American Peasantry: A Preliminary Discussion», *American Anthropologist*, Vol. 57 (3), June 1955.